

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Jaan Konks

**AASIA JA AAFRIKA MAADE
KESKAEG**

III

TARTU 1977

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Üldajaloo kaleeder

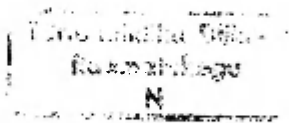
Jaan Konks

**AASIA JA AAFRIKA MAADE
KESKAEG**

III

TARTU 1977

**Kinnitatud ajalooteaduskonna
nõukogus 29. detsembril 1976**

H I L I S K E S K A R G

I. MINGI IMPERIUM. VASTUOLUDE TERAVHEMINE SELLES JA TALURAHVASÕDA XVII SAJ. 2. VEERHARDIL

1. M i n g i i m p e e r i u m i m a j a n - d u s p o l i i t i k a v a r a s e m a - t e l a a s t a k ü m n e t e l

Hiina oli seoses mongolite vallutustega ja järgnevalt nende võimule allutatuna majanduslikult rängalt kannatanud. Pärast mongolite väljaajamist oli majandus veelgi suuresti laostunud ja rahva olukord väga raske, aga võitluse traditsioonid rõhumise vastu ka tugevad. Seda kõike tuli arvestada ka uuel võimul, mille eesotsas seisis keiser Zhu Yuanzhang¹(1368-1398), eduka mongolitevastase võitluse juht. Uue võimu esmajärguliseks ülesandeks oli puud saavutada majanduse taastamine ja selle edasiarendamine. Sellega seoses pidi töötavate hulkade elujärg mõnel määral paranema, mis stimuleeriuks ka nende tööindu. Selleks oli vaja kohe ette võtta reforme, mida ka tehti. Kõik see pidi aitama kindlustada uue dünastia võimu ja tugevdama feodaalriiki. Kõige enam tähelepanu tuli pöörata loomulikult põllumajandusele, mis oli kogu riigi majanduslikuks aluseks. Feodaalse maavalduse senised liigid - riiklik ja eramaavaldus - jäid püsima, kuid riiklik maavaldus kasvas oluliselt Mingi dünastia valitsemise algul. See sai teoks osalt Yuani dünastiale ja mongoli aristokraatiale kuulunud, osalt ka mongolite võimu eriti innukalt toetanud ja

1 Zhu Yuanzhang - l.: tau yüantsang.

Mingi dünastia vastaste hiina aristokraatide maade arvel. Siia arvati ka elanikest tühjaks jäänud maad. Riiklik maa-valdus sai nii kindla ülekaalu eramaavalduse suhtes. Enamik riiklikust maavaldusest oli otseselt talupoegade käes põliseks kasutamiseks. Osa riigimaadest jäi endiselt tempelitele ja kloostritele, osa läks palgana riigiametnikele ja keisri lähematele nõunikele. Ja hakkas minema maid ka keisri perekonnaliikmete ja sugulaste kätte nende sissetulekute kindlustamiseks. Teatud osa maad läks sõjalistele asundustele, eriti piirilähedastel aladel. Rahuajal hariti seal maad, tegeldi sõjaliste harjutustega, sõjaajal aga tuli vastava eaga meestel kohe vaenlase vastu minna. Eramaad kuulusid eraomandina mitmesugustele isikutele. Nende hulgas oli tähtsaid ametikandjaid, mõisnikke, kes polnud riigiteenistuses, kaupmehi, liigkasuvõtjaid jne. Mõnel määral oli ka talupoegi, kellel oli maad eraomandiks. Kõigi maade harijateks olid loomulikult talupojad - väikemaapidamise vormis.

Talupoegade ekspluateerimise vormiks oli nagu varemadel aegadelgi feodaalrent, mida nõuti enamasti põllumajandussaadustes (riis, nisu, puuvill, toorsiid jne.) ja käsitöötoodetes, millele lisandus töökohustus mõnekümne või enama päeva ulatuses täiskasvanuks arvatud meestelt. Riigimaadelt, mis olid otseses talupoegade kasutuses, läks see kõik otseselt riigi kätte. Riigimaadelt, mis kuulusid kirikule või olid antud tulude kindlustamiseks kellelegi, läks feodaalrent kas täielikult või enamasti nende kätte. Eramaadelt sai riik maksu; talupoeg, kellel maa oli eraomandiks, maksis seda riigile. Muudel eramaadel tasus omaniku eest riigimaksu tegelikult talupoeg, kuid lisaks sellele maksis ta renti ka maa omanikule. Mida too talupojalt nõudis ja kui suures ulatuses, see oli tema asi.

Nagu varem märgitud, tuli algul talupoegade olukorda mõnel määral kergendada ja nende tööd stimuleerida.

Seda tehtigi ja seda enam, et Zhu Yuanzhang ise perines kehvast talupoja perekonnast ning nende olukorda üsna

hästi mõistis. Kaotati rasked ja vastumeelsed kohustused, mida mongolid olid nõudnud, kustutati vanad võlad, riigimakse määrati mõõdukas suuruses. Puüti ka asustada talupoegi rahvarikkamatest piirkondadest hõredamini asustatud aladele. Uudismaade ülesharimist ergutati maksust vabastamisega mõnedeks aastateks. Ümberasunud talupoegadele anti mõnikord ka seemnevilja, tööloomi, rahalist laenu. Sääraseid soodustusi tehti veel sõjaliste asunduste elanikele. Vabastati ka orje ja varustati neid maaga. Väga oluline oli valitsuse tähelepanu irrigatsioonile, mis mongolite võimu ajal oli hooletusse jäänud. Kõigi nende asjaolude tõttu näitas põllumajandus tõusu. Oluliselt laienes külvipind teravilja all ning kasvasid saagikus ja üldsaagid. Suurenes puuvilla, suhkruroo, tee, mooruspuude, seesami, kanepi ja mitmesuguste aedviljade kasvatamine. Hiina talupoeg oli isiklikult vaba, seadus keelas tollal rangelt vabade inimeste, nende hulgas ka talupoegade müümise-ostmise ja pantimise. Talurahva peahädad tulid tema feodaalsest rõhumisest ja see hakkas järk-järgult tugevnema. Sellega seoses kasvas ka kontroll talupoegade üle. Talumajapidamised jagati künnelisteks rühmadeks, mille üle kontrolli teostamine läks 11-ndale, kõige jõukamale perele, kust pärines rühmavanem. Kontrolli peaülesanne oli tagada feodaalkoormiste täitmine. Selle eest vastutasid kõik liikmed kollektiivselt, eriti aga rühmavanem.

Uus võim tegi mõningaid mõõndusi ka käsitöölisele ja kaupmeestele, mis soodustas töõnduse ja kaubanduse arengut. Kaotati eriti rasked maksud ja kohustused, ning rõhuv kontroll, mida nõudsid mongolid. Maksud muutusid esialgu kergemaks ja liiklemisvõimalused avaramaks. Kaupmehed said võimaluse vabalt oma kaupadega ringi liikuda, toll, mida tuli maksta, oli mõõdukas. Kuid nii poliitiline kui ka fiskaalne kontroll käsitöölise ja kaupmeeste üle jäi ja seda teostasid nende oma organisatsioonid - hanid. Jäi püsima käsitöölise riiklik töõkohustus, mis neile mitte meelepärane ei olnud. Jäi ka riiklik ainuõigus maavarade kasutamisele jne., mis kõik eraettevõtlikkuse arengut takistas.

Uus võim tõi olulisi muutusi ka finantspoliitikas, mis mõjus majanduselule positiivselt. Tehti lõpp mongolite ajal juurdunud paberraha inflatsioonile. Paberraha jäi püsima, kuid seda lasti mõõdukalt käibeale. Üldiselt olid käibel pronksmündid auguga keskel, mis võimaldas neid kaasaskandmise soodustamiseks siidnööriale lükkida, ning nõbetükid mitmesuguses raskuses. Majanduslikud edusammud tulid kasuks mitte üksi uuele dünastiale ja feodaalsele riigile, vaid ka feodaalide klassi kui terviku positsiooni tugevdamisele.

2. R i i k l i k o r g a n i s a t s i o o n

Riiklikult korralt jäi Mingi impeerium põhiliselt juba varem väljakujunenud alustele. Esimete Mingide ajal oli riigivõim tugevasti tsentraliseeritud ja teovõimas. Selle eesotsas oli despootliku võimuga keiser, kelle isikut tuli austada "taevapojana" - kõrgeima jumaluse tahte teostajana. Keisri käsutuses seisis maa valitsemisel suur bürokraatlik aparaat. Keisri kõrval seisis algul Kõrgeim Nõukogu esimese ministri ehk kantsleriga eesotsas. Sellele alus kuus juba varem tuntud ametkonda (sõjaline, finants-, kriminaal-, ühiskondlike tööde jne.). Provintside üle valitsesid keisri poolt ametisse nimetatud kubernerid. Konfutsianism neokonfutsianismi vormis jäi ametlikuks ideoloogiaks kõige oma kuulekuse nõudmisega keisri ja kõrgemate isikute ja kihtide vastu. Selle põhjalikku tundmist nõuti nagu varemgi riiklikel eksamitel. Riigiametnikelt nõudis Zhu Yuanzhang hoolikat tööd ja tähelepanelikku suhtumist oma ülesannetesse. Altkäemaksuvõtmine ja vägivallatsemise oli rängalt karistatav (kuni pea maharaiumise ja naha äratõmbamiseni).

Zhu Yuanzhang'i valitsuse koostöö hiina feodaalidega, eriti selle konfutsianistlikult koolitatud ametkonnaga oli feodaalse riigi valitsemisel ja selle kindlustamisel paratamatu. Kuid ta teadis, et oli neid feodaale, kellel talu-

poegliku päritoluga keisri vastu sisemist austust ei olnud ja kes oleksid parema meelega koos töötanud Yuani dünastiaga. Ja teatud sisemist põlgust tundis temagi aristokraatia vastu. Täit usaldust ei olnud keisril ka riigiametnike, eriti kõrgemate vastu. Kõik see viis ettevaatusele ja riigivõimu koondumisele üha enam riigipea kätte ning süveneva kontrolli teostamisele.

1376.a. loodi provintssides kolm võimu - tsiviil-, sõjaline ja kohtuvõim, mis olid üksteisest sõltumatud ning allusid otse keskvalitsusele. Säärane võimude eraldamine tugevdas keskvalitsuse positsiooni kohapeal. Zhu Yuanzhang umbusaldust tugevdas 1380.a. teokssaanud vandenõu tema kukutamiseks. Selle eesotsas seisis keisri peanoonik, riigikantsler Hu Weiyong¹. Oli loodud ühendus Jaapaniga ja ka mongolitega väljastpoolt abi saamiseks. Vandenõu likvideerimise järel kaotati Kõrgeim Riiginõukogu ühes kantsleri ametiga. Ametkondade juhtimine läks otse keisri kätte. Teatud vastuosutus võimu tugeva tsentralisatsiooniga oli osastisvürstkondade loomine oma poegadele ja pojapoegadele. Täiskasvanutena asusid nad sinna ja lõid oma õukonna keisri õukonna eeskujul. Tsiviil- ja kohtuvõimu neil polnud, küll aga teatavad sõjalised ülesanded ühes nende käsutuses olevate väikeste väeosadega, keda võidi kasutada enda kaitse huvides. Muldugi jäid osastisvürstkonnad riigi keskviimu kontrolli alla ja keisril oli oma poegade ja pojapoegade vastu küllalt usaldust, aga reaalsed võimalused väljastamiseks keskviimu vastu olid olemas. Kui Zhu Yuangzhang suri, tõstis rühm õukondlasi troonile tema pojapoja, kes asus kohe tsentralisatsiooni nimel osastisvürstkondade likvideerimisele. Tema vastu astus välja Zhu Yuanzhang neljas poeg, millega algas võitlus trooni pärast. Mitmeaastasest sõjast hõivas ta a. 1403 pealinna Nankingi ja kuulutas enda seal keisriks Yonglo² nime all (1403-1424). Tema eelkäija ja võistleja läks võitluste ajal Nankingi pärast

1 Hu Weiyong - l.: hu veijung.

2 Yonglo - l.: jungluo.

jäljetult kaduma. Yonglo jätkas üldiselt oma isa tugeva-
võimulist ja energilist poliitikat. Võimu tseentralisat-
sioon taastati. Riigi uueks pealinnaks sai a. 1421 Peking.

3. Mingi impeeriumi välis-
suhted XIV saj. lõpul ja
XV saj. esimestel aasta-
kümnetel

Üheks oluliseks küsimuseks Mingi impeeriumi välispoliitikas varasemal perioodil oli vahekord mongolitega. Teatavasti ei vabastatud 1368. a. veel kogu Hiinat mongolitest. Kuid see saavutati üsna peatselt. Juba järgmisel aastal tõrjuti nad välja Shenxi¹ ja Gansu provintsist, kaks aastat hiljem Sichuanist² ja 1382. aastal Yunnanist³ alalt Edela-Hiinas. Kuid mongolite uus sissetungioht püsis, seda näitasid vastavad katsed sealtpoolt. Selle taga seisid mongolite lootused ja püüded oma võimu Hiinas taastada. Hiina tugevnemisega need lootused luhtusid ja Hiina läks ise pealetungile. 1388. a. hõivati Liaodongi⁴ poolsaar. Mingi impeeriumi põhjapiiriks kujunes üldiselt Suur Hiina müür, mille tugevdamisele hakati ikka rohkem rõhku panema. Kuid XV saj. algul võtsid hiinlased ette mitmed edukad sõjaretked üsna kaugele Mongooliasse. Mingi impeeriumi mõju kasvamisest kirdes näitas Korea muutumine tema vasalliks. Rohkesti oli Mingi impeeriumil tegemist Jaapani piraatide rünnakutega rannikule. Eriti kannatas nende all Shandongi⁵ poolsaare rannik. 1419. a. said Jaapani piraadid merel siiski tõsiselt lüüa, mis mõnel määral pidurdas röövretkede ettevõtmist. XV saj. algul näis, et Hiinat hakkab ähvardama tõsine oht Kesk-Aasiast Timuri ehk Tamerlani poolt, kes oli tolleks ajaks jõudnud suure riigi luua ja plaanitses selle

1 Shenxi - l.: šensi.

2 Sichuan - l.: šõtšhuan.

3 Yunnan - l.: jünnan.

4 Liaodong - l.: ljautung.

5 Shandong - l.: santung.

laiendamist itta. Tamerlani surmaga a. 1405 see oht kadus. XV saj. algul õnnestus Mingi vägedel alistada Vietnam, kuid püsivaks Hiina võim seal ei kujunenud. Juba 1428. a. tuli sealt vastupanuliikumise kasvu tõttu lahkuda.

Eriti huvikõitvad on Hiina püüded suhete rajamiseks ja arendamiseks meretaguste maadega lõuna ja edela suunas. Sääraste püüdluste aluseks olid esmajoones kaubanduslikud huvid, silmas pidades, et põhja ja lääne poole selleks peaaegu võimalusi ei olnud. Oma osa etendasid siin saatkondade vahetamised, mis täitsid alati ka kaubanduslikke ja mõnikord peamiselt kaubanduslikke ülesandeid. Kuid eriti tähtis koht suhete kujunemisel oli suurteil merereisidel, mida XV saj. esimestel aastakümnetel võeti ette riigivõimu algatusel Hiina admiral Zheng He¹ juhtimisel. Zheng He esimene reis teostus a-ll 1405-1407. Sellest võttis osa 62 suurt laeva (millele lisandus veel arvukas hulk vähemaid saatelaevu). Selles laevakaravanis oli ligi 28 000 meest koos sõjameestega. Laevad olid varustatud kõigega nii vajaduse korral võitluseks merel kui ka dessantüksuste maalesaatmiseks. Oli kaasa võetud hulgaliselt väärismetalli ja mitmesuguseid kaupu kingitusteks ja kaubavahetuseks. Laevastik läks merele Yangtse suudmest. Ida-Hiina ja Lõuna-Hiina merd pidi jõuti Taga-India idarannikule ja sealt edasi Jaavale, kust reis läks läbi Malaka ja Andamanide väina Tseilonile ning sealt ümber India lõunatipu India edelarannikule Kalikutti. Sinna saabus Vasco da Gama a. 1498, s.t. umbes 100 aastat hiljem. Teel oli peatatud mitmetel maadel lühemalt või pikemalt. Peale mainitud merereisi võttis Zheng He kuni 1433. aastani ette veel kuus merereisi. Neljandal nendest (1413-1415) jõuti Ormuzi linna läbi Araabia mere ja viiendal (1417-1419) Aafrika idarannikule, niisiis ka umbes 100 aastat enne Vasco da Gama sinnajõudmist. Need meresõidud näitasid muidugi tolleaegsete hiinlaste meresõidutehnikat (hästi ehitatud laevad, kompass jne.), laiendasid teadmisi võõrastest maadest ja meredest, tulid ka-

1 Zheng He - l.: tseng he.

euks kaubandusele. Kuid nad aitasid kaasa ka Mingi impeeriumi autoriteedi ja mõju kasvamisele. Nad olid omasugusteks jõudemonstratsioonideks ja koloniaalekspansiooni näitajaks. Mitmel pool sunniti maale saadetud sõjalise jõu abil Hiina ülemvõimu tunnustama. Ja mitmel pool tekkisid Hiina kaubanduslikud faktooriad.

4. M u u t u s e d a g r a a r s u h e t e s M i n g i i m p e e r i u m i h i l i - s e m a l p e r i o o d i l j a t a - l u r a h v a o l u k o r d

Agraarsuhted ei jäänud sellisele tasemele, nagu need olid olnud XIV saj. lõpul ja XV saj. esimestel aastakümnetel. Järgnevatel aegadel toimusid siin mitmed olulised muutused feodaalidele kasuks ja talurahvale kahjuks. Maa koonduis enam feodaalide, eriti nende ladviku kätte, kes püüdsid ikka rohkem rikastuda. Mida enam oli kellelgi maad, seda suuremat talurahvahulka oli tal võimalik eksploateerida. Riigimaid, mis olid varem läinud riigilt otse talupoegadele pärilikuks kasutamiseks, haaras ikka enam enda kätte valitsev dünastia; keiser, tema perekonnaliikmed, lähemad ja kaugemad sugulased. XVII saj. 1. poolel oli keisril üksi 300 mõisat. Annetuste korras "taevapojalt" läks maid pärilikuks kasutamiseks mitte ainult tema perekonnaliikmetele ja sugulastele, vaid ka kõrgetele aukandjatele, tähtsatele ametnikele, kes ei pärinenud valitsevast dünastiast, aga ka haaremi eunuhhidele ja igasugu soosikuile. Mainitud riigimaid haarasid enda kätte senistele lisaks ka vähemtähtsad riigiametnikud ja mõisnikud, kes polnud seotud riigiteenistusega.

Samal ajal laienes tunduvalt feodaalide eramaavaldus ja seejuures peamiselt talupoegade maade arvel. Osalt läks see neile ostu vormis talupoegadelt-eramaade omanikelt ja riigitalupoegadelt, kes oma pärusosa müüa võisid, kuid põhilist osa etendasid siiski (ka ostu korral) pettus, vägi-

vald, talupoegade võlgadesse sattumine ja mitmesugused mahinatsioonid. Kõigi nende muutuste tagajärjel vähenes tunduvalt otseselt talupoegade käes olev riigimaavaldus ja ka talupoegadele kuuluv eramaavaldus. Sellega muutus ka talurahva struktuur. Kõige vähemaks jäi nende talupoegade arv, kes asusid oma eramaal. Enam oli neid, kes elasid neile otseselt riigilt antud maal. Kõige suurem oli aga talurahva arv feodaalide eramaadel ja nendel aladel, mis olid riigilt ühel või teisel teel läinud valitseva dünastia, tähtsate isikute, kloostrite ja templite otsesesse valdusse.

Muutuste kõrval maavalduses feodaalide kasuks tuleb eriti märkida talurahva ekspluateerimise suurendamist nii feodaalriigi kui ka üksikute feodaalide poolt. Riigi tulud muidugi vähenesid riigimaade äraminekuga riigi otsesest valdusest. Nendelt maadelt, mis otseselt talupoegade kasutada ei olnud, riik enam midagi või peaaegu midagi ei saanud. Talupoegade ekspluateerimise vilja kasutasid seal juba teised. Kuid riigi väljaminekud siiski suurenesid seoses sõdadega, kasvavate kulutustega õukonnas jne. Uute tulude saamiseks tõsteti riigimakse, mis langesid loomulikult riigitalupoegadele ja talupoegadele eramaadel. Kuid feodaalid, ükskõik millisel maa liigil nad olid, suurendasid omalt pooltki nende kasutusse minevat feodaalrenti. Kõige selle tagajärjeks oli talurahva olukorra tunduv halvenemine. Paljud talupojad laostusid, pagesid mägedesse, asustamata piirkondadesse, et seal endile uusi elamisvõimalusi rajada. Võimud püüdsid oma organitega kontrolli talurahva üle küllades tugevdada, sundida neid enam pingutama. Tuleb arvesse võtta sedagi, et ülesharitud maa jäi rahvaarvu kasvades talupererele väikeseks. Valitsusvõimud jätsid irrigatsiooni eest hoolitsemise laokile, mis põhjustas viljasaakide äpardumisi kord üleujutuste, kord veepuuduse tagajärjel. Sellele kaasnesid sagenevad näljahädad. Talupoegade raske ekspluateerimine mõjus negatiivselt põllumajandusele, aeglustades selle arengut. Mis puutub feodaalidesse, siis nemad omalt poolt põllumajanduse arengusse midagi või peaaegu mi-

dagi ei andnud. Neil teatavasti nende endi poolt juhivat ja talupoja tööle tuginevat suurmajandit ei olnud. Kõik maad olid talupoegade käes rendil. Olgu märgitud, et alates XVI sajandist hakkasid feodaalid kasutama palgatööd, et anda põllumajanduslikku toodangut turu jaoks. Kuid see protsess oli üldiselt tagasihoidlik ja näitas ainult, et püüti uusi teid leida oma tulude suurendamiseks. Kaubalis-rahaliste suhete kasvu tingimustes hakkasid ühed ja teised feodaalid senist naturaallrenti kas osaliselt või täielikult rahas sisse nõudma. A. 1581 hakkas riigivalitsus riigimakse ja töökohustusi sisse nõudma rahas, arvestades need ümber hõbeda väärtusele. Sellele järgnesid ka feodaalid.

Muidugi oli raharendi levik omast kohast progressiivne nähtus, soodustas naturaalmajanduse laostumist ja kaubalis-rahaliste suhete kasvu külas. Kuid talupojale tõi see siiski raskusi ja suurendas tema eksploateerimist. Talupojal tuli nüüd oma produkte müüa, saadav raha sageli ümber vahetada hõbeda vastu. Kõige selle puhul sattus ta petliku ja omakasupüüdliku kaupmehe ja liigkasuvõtja künksi. Need ostsid ta kauba võimalikult odavalt, võtsid tasu raha vahetamise eest. Ja kui talupoeg laenas hädaajal, tuli tal maksta selle pealt kuni 400 %.

5. Tööndus, kaubandus, linnad Mingi impeeriumi hilisemal ajal

Tööndus ja kaubandus arenesid Mingi impeeriumi hilisemal perioodil suhteliselt edukalt, Tööndust oli mitut liiki, nagu kodutööndus maal, käsitöö linnades, riiklikud ettevõtted ja eramomanufaktuur. Kõige laialtlevikum oli kodutööndus maal. Suur osa selle toodangust läks talupoja oma perekonnale igapäevaseks vajaduseks. Teatud osa läks ka feodaallendi korras riigile ja feodaalile, kellest talupoeg oli sõltuv. Midagi võis minna talupojalt ka kas otseselt või kaupmehe-ülesostja kaudu turule, eriti linnade

lähedal. Kõige laiemalt oli talupoegade kodutöönduses levinud ketramine ja kudumine, puuvillase või ka siidriide valmistamine, sest siin oli tooraine tavaliselt enda käest võtta. Põhiliselt langes see töö naisperele. Õeldigi tollal: mees künnab ja naine koob. Linnalähedastel aladel ja gasid aga siin ja seal ka kaupmehed-ülesostjad toorainet talumajapidamistele, kus seda vajalikult polnud, ja viisid valmistoodangu turule.

Linnade käsitöölised töötasid peamiselt turule. Osalt müüdi toodetud kaup otseselt tarbijale. Käsitöölise töökoda oli avatud tänava poole ja seetõttu võis igäüks oma silmaga tööd lähemalt näha, vajalikku kaupa osta või tellida. Osa kaupu, eriti väärtuslikumaid, läks kaupmeeste või ettevõtliku meistri enda kaudu kaugemale, kõrgemate ja rikkamate kihtide kätte või koguni välismaale. Käsitööettevõtteid oli mitmesuguses suuruses. Oli neid, kus töötasid oma perekonna liikmed peremehe-meistri juhtimisel, oli teisi, kus meistri juhtimisel töötas 2-3 õpipoissi ja selli, aga oli ka neid, kus juba suuremal määral palgatööd kasutati. Käsitöölise kutseorganisatsioonide arv linnades kasvas, kuid nende ülesanded jäid põhiliselt endisteks.

Tähtis koht töönduses kuulus riiklikele ettevõtetele ja seejuures ka manufaktuuri-tüüpi ettevõtetele. Need hõlmasid väga olulisi tööndusharusid, nagu mae-, portselani-, siidi-, relvatööndus, laevaehitus, söekaevandamine jne. Siit läks toodang osalt õukonnale, osalt riiklikeks vajadusteks, osalt müügile, seejuures ka välismaale.

Riiklikes ettevõtteis töötasid omal ajal käsitöölised ja meistrid riigile kohustuslike tööde korras, siin oli kohustuslike tööde alusel ka talupoegi, lisaks kõigile ka orje ja kurjategijaid. Sundkorras töötamine oli muidugi vastumeelne, põhjustas pagemist ja tööst kõrvalehoidumist. XVI saj. lõpupoole, kui töökohustusid hakati ümber arvestama rahale, hakati ka siin tööd järk-järgult rahaga tasuma. Riiklikud ettevõtted olid riigile tähtsaks tuluallikaks. Tööjõud oli olemas soodsatel tingimustel ja maavarad tasu-

ta kasutamiseks.

Riikliku manufaktuuri kõrval arenes mõnel määral ka hajutatud manufaktuur, kuid väga olulise tähtsusega oli tsentraliseeritud eramanufaktuuri tekkimine XVI saj. ja selle edasiareng. Säärase manufaktuuri asutajateks olid rikkamad kaupmehed, samuti jõukad meistrid - käsitöökoda- de omanikud ja rikkamad feodaalid.

Eramanufaktuur tekkis ja juurdus peamiselt siidi-, portselani-, puuvillatööstuses ja metallitöötlemises, ta- gasihoidlikumalt aga mõnel muulgi alal. Ta tugines palga- tööle ja oli kapitalistliku tootmisvormina tolleaegses Hiinas kõige progressiivsem. Manufaktuuri tekkimine näitas, et senine käsitööstuslik tootmine hakkab iganema, kuna ta ei suuda täita turu kasvavaid nõudmisi. Tööstuslik toodang oli Hiinas üsna mitmesugune, kusjuures kujunesid välja tea- tud spetsiaalsusega piirkonnad. Portselani- ja keraamika- tööstuse suureks keskuseks oli Jingdezhen¹ linn Jiangxi² provintsis. Siiditööstuse poolest olid eriti tuntud Hangz- hou³, Nanking ja Suchou⁴. Nende linnade ümbruses aga tege- lesid talupojad laialt mooruspuude ja siidlusside kasvata- misega toorsiidi saamiseks. Shanghai ja Songjiang⁵ olid nimekamad puuvillatööstuse keskused, Guangdongi⁶ provints oli kuulus metalltoodetega ja Taivan suhkruga.

Peale mainitud tööstusalade oli Hiinas arenenud ka relvade valmistamine, soola tootmine, söe kaevandamine, mäetööstus, paberi, klaasi ja ehteasjade valmistamine, mi- tut liiki toiduainetetööstus, raamatute trükkimine, laeva- ehitus jne. Suudeti ehitada kuni neljatekilisi kõrgete mastidega laevu, mis kõlbasid hästi kaugemateks meresõi- tudeks. Väärrib märkimist ka ehitustegevus, mille tulemu- seks olid kivisillad mitmel pool, ülikute lossid tähtsates

1 Jingdezhen - l.: tsingtetsen.

2 Jiangxi - l.: tsiangsi.

3 Hangzhou - hangtsou.

4 Suchou - l.: sutsou.

5 Songjiang - l.: sungtsiang.

6 Guangdong - l.: kuangtung.

linnades ühes iluaegadega, templid ja keiserlikud lossid, eriti Pekingis. Eratöönduse areng läks edasi, kuigi riigivõimu tugeva surve all. Koormaks olid rõhuvamaks muutuvad maksud, tööjõu andmise kohustus; riigi ainuõigus maavarade kasutamisel raskendas mitmeti eratöönduse arengut. Töönduse areng oli oluliselt seotud kaubanduse arenguga: nende soodustav mõju oli vastastikune. Suhteliselt edukalt arenesid nii sise- kui ka väliskaubandus. Tugevnesid kaubalis-rahalised suhted. Sisekaubanduse alal tihenesid kaubanduslikud sidemed linna ja maa, provintside ning Põhja- ja Lõuna-Hiina vahel. Viimasele aitas kaasa Suure Hiina kanali rekonstrueerimine ja laevasõidu areng rannavetes. Väliskaubanduslikud sidemed olid meretaguste Kagu-Aasia maadega, Jaapaniga, Koreaga ja ka mõnede Kesk-Aasia piirkondadega. XVI saj. peale kujunesid mõnesugused kaubanduslikud sidemed ka üksikute Lääne-Euroopa maadega. Nii sugust meretaguste kaubanduslike suhete forsseerimist, nagu seda tehti XV saj. algul, hiljem enam ei esinenud. Hiinast läks välja peamiselt siidi, portselanesemeid, puuvillaseid kangaid, metallesemeid, ehteasju, teed, suhkrut ja muud. Sisse toodi luksusasju, nagu elevantilud, vääriskive, siis karusnahku, värve, metalle, tulirelvi (hilisemal ajal), arstimeid jne. Nii impordist kui ka ekspordist sai valit- sus profiiti tollide näol.

Töönduse ja kaubanduse areng soodustas linnade kasvu. Hiina linnad olid tol ajal üsna rahvarohked. Suuremad neist oli pealinn Peking, kus mõningatel andmetel oli juba XVI saj. algul elanikke umbes 1 miljon, ja Nanking lõunapealin- nana umbes samasuguse elanike arvuga. Peale mainitute oli Hiinas XVII saj. algul veel üle 30 tähtsa linna, nende hulgas Suchou, Hangzhou ja Guangzhou kui peamine sadama- linn Lõuna-Hiinas. Linnad olid muidugi ka kultuurikeskused. Kõigi nende valitsemine kuulus riigivõimu esindajatele. On iseloomulik, et Hiina linnades ei esinenud võitlust omava- litsuse eest, nagu see oli iseloomulik Lääne-Euroopa linna- dele. Hiina linnade tänavad olid enamasti kitsad ja sillu- tamata. Vilgas elu käis seal loomulikult päeval. Kasitöö-

lised ja kaupmehed avasid oma töökojad ja kauplused sageli päikese tõusul ja sulgesid need loojangul. Ja sel ajavahemikul kulges ka üldine tänavaliiklus. Öösel läks hiinlane tänavale ainult äärmisel vajadusel. Kardeti pimedust, sest tänavavalgustus puudus, seda ei tulnud ka majadest, sest aknad olid üldiselt õue poole. Kardeti kahtlasi inimesi ja koeri, keda oli rohkesti. Ebausklik hiinlane kartis aga ka kurje vaime.

6. L ä ä n e - E u r o o p a k o l o n i s a a -
t o r i t e s i s s e t u n g H i i n a s -
s e . M i n g i i m p e e r i u m i s u h -
t e d V e n e m a a g a , m o n g o l i t e -
g a j a J a a p a n i g a X V I s a j .
j a X V I I s a j . a l g u l

Nagu juba nägime, võtsid hiinlased XV saj. esimestel aastakümnetel ette ulatuslikke meresõite, mis doodustasid Hiina mõju kasvu lõunapoolsetel meredel ja maadel ning kaubanduse arengut. Kuid hiljem seda enam ei tehtud. Valitsusvõimud ei pööranud nende organiseerimisele enam tähelepanu. XVI saj. algusest peale seoses suurte geograafiliste avastustega hakkas maad võtma lääneeurooplaste koloniaalne ekspansioon itta. Algatajad olid portugallased, neile järgnesid hispaanlased ja siis hollandlased ning inglased. Sellega seoses, nende sõjalise üleoleku tingimustes, läks ülemvõim sealsetel meredel lääneeurooplaste (esialgu portugallaste) kätte. Hiinlased kaotasid oma senised positsioonid meretagustel aladel, kuigi neil oli nende säilitamiseks ressursse mitmekordselt enam kui näiteks portugallastel. Aktiivsuse asemel jäädi kaitse ja kannataja positsioonidele. Portugallased ilmusid teatavasti Vasco da Gama juhtimisel 1498.a. Kalikutti, 1511.a. hõivasid nad Malaka linna, mis oli hiinlaste tähtsamaks kaubanduslikuks keskuseks. Ja siit hakkas Portugali kolonisaatorite mõju laienema. 1516.a. ilmus esimene Portugali kaubalaev itaal-

lase R. Perestrelli juhtimisel Lõuna-Hiinasse. 1517.a. ilmus Guangzhousse juba mitu Portugali kaubalaeva. Portugallastele anti luba laadida maha oma kaubad ja ettenähtud tolli tasumise järel võisid nad alustada kaubavahetust. Oli saabunud ka esimene Portugali saadik, et pidada läbirääkimisi Hiina valitsusega kaubandusliku faktooria rajamiseks Guangzhousse. Kuid peatselt läksid portugallased jultunult vägivallatsemisele ja röövimisele, millele kaanesid sõjalised kokkupõrked Hiina rannakaitsega. Seetõttu keelati portugallastel 1524.a. kauplemine. Salakaubandus jäi siiski püsima. 1554.a. tühistasid aga Hiina võimud kauplemise keelu ja 1557.a. sai valitsuse loal portugallaste kaubanduslikud tugialaks Aomen (Macao) Guangzhoust lõunas. Järgnevatel aegadel muutus see üldse nende koloniaalseks tugialaks Hiinas.

XVI saj. 2. poolel langesid Filipiinid Hispaania võimu alla, kes hakkas sealt Hiina kaupmehi ja asukaid välja tõrjuma ning püüdis kontakti luua ka Hiinaga.

Hollandlaste püüdlused olid esialgselt suunatud portugallaste väljatõrjumisele Aomenist, mis aga tulemusi ei andnud. 1624.a. hõivasid nad Taivani saare lõunaosa, kust hiinlased nad 1661.a. siiski välja ajasid. Inglastel kujunesid kaubanduslikud sidemed Hiinaga Guangzhou kaudu.

Portugali kaupmeestele järgnesid Hiinasse katoliku misjonärid. Katoliku kirik, kes oli reformatsiooni tõttu Lääne-Euroopas nõrgenenud, püüdis leida mujal uusi mõjuvõimude sfääre. Misjonäridest oli tuntuim itaallane, jesuit M. Ricci, kes saabus Hiinasse XVI saj. lõupoolle. Ta õppis ära hiina keele ja võeti Pekingis õukonna teenistusse. Ta töötas Pekingi Tähetornis ja tegi ümber ka Hiina kalendri. Jesuiidid oskasid oma teadmistega end Hiinas kasulikuks teha. Nad tutvustasid siin Lääne-Euroopa teaduse saavutusi, geograafiat, ja kirjandust, õpetasid kahurite valamist, tulirelvade käsitlemist jne. Ristiusu levitamise katse suurt tagajärge ei andnud. Püüded konfutsianismi ja rietueku ühendada ebaõnnestusid. Muidugi aitasid nad kaasa Lääne-

Euroopa kolonisaatorite mõju edasisele kasvule Hiinas.

Venemaaga hakkasid kujunema sidemed XVII saj., pärast seda kui Tomski kasakas I. Petlin oma kaaslastega 1618.a. oli Pekingis käinud. Teekond Tomskist Hiina pealinna kestis kolm kuud. Petlin tõi kaasa keisri kirja Vene valitsusele, milles tehti ettepanek vahetada saatkondi ja alustada kaubavahetust. Petlin tõi Venemaale uusi teadmisi Hiinast, sest pikal teekonnal oli ta paljugi huvitavat näinud. Keisri ettepanek töötas anda kasulikke tulemusi kahe maa suhetes. Kuid kaubavahetuse ja diplomaatiliste suhete lähem arendamine võttis veel aega. Moskva ja Peking olid tolle aja liiklustingimusi arvestades teineteisest üsna kaugel ja ka keeleoskus puudus.

Mis puutub vahetada mongolitega, siis oli siin Mingi impeeriumi hilisemalgi ajal pinevaid vahetada. Mongoli feodaalid võtsid korduvalt ette rünnakuid Hiina territooriumile. Hiinlased kaitsesid end siiski edukalt ja kaitses tugevdamiseks viidi lõpule ka Suure Hiina müüri rekonstrueerimine ja edasiehitamine. Kaugemaid sissetunge Mongooliasse, nagu seda oli tehtud varasematek aegadel, hiinlased ette ei võtnud. Pärast 1570.aastal sõlmitud rahulepingut muutus olukord kahe maa vahel üldse rahulikumaks ja algas kaubavahetus piirilähedastes punktides. Mongolid võisid saata Pekingisse igal aastal 500 hobust "tribuudi" tähe all, mille vastu said kingitusi. Mongolid tõid kaubavahetuspunktidesse müügile kariloomi, nahku, hobusejõhvi jne. ja said vastu siidi, puuvillast riidet, keedunõusid, metallesemeid jm.

Aeg-ajalt astuti Mingi impeeriumi hilisemal perioodil võitlusse ka Jaapani piraatidega. 1563.a. said need aga Fujiani¹ provintsis rängalt lüüa, mille järel rünnakud Hiina rannikule jälle vähenesid. Kui jaapanlased 1592.a. Koreasse tungisid selle alistamise eesmärgil, siis Mingi impeerium abistas Koread. Mõneti oli sellel abil tähtsust jaapanlaste lõplikul väljatõrjumisel 1598.a.

¹ Fujian - l.: futsjen.

7. Mandžude riigi tekkimine
ja mandžude sissetungi
algus Hiinasse

XVII saj. algul hakkas Mingi impeeriumi ähvardama uus vaenlane omaaegsete tsurtsenite järglaste - mandžude näol. Mandžud asusid Mandžuurias ja tegelesid karjanduse, küttimise, põlluharimise ja ka kalapüüdmisega. Sugukondliku korra lagunemise olukorras kujunes sealsetel hõimudel oma hõimuaristokraatia khaanidega eesotsas. Sagedased olid võitlused hõimude vahel khaanide juhtimisel maade ja ülemvõimu pärast. XVI saj. lõpupoole kujunes khaan Nurhatsi juhtimisel hõimuliit, mis sai aluseks varafeodaalsele riigile. Mingi impeeriumis peeti Nurhatsit oma vasalliks. 1609.a. lõpetas Nurhatsi maksude maksmise Mingi impeeriumile, pidades seega end täiesti iseseisvaks valitsejaks. 1616. aastaks oli lõpule viidud või peaaegu lõpule viidud mandžu hõimude ühendamine. Võitluses hõimude ühendamise eest lõi Nurhatsi tugeva sõjalise jõu Kaheksa Lipu Armee näol. See koosnes kaheksast suuremast väeüksusest - korpusest, kellel oli igaühel oma eri värvi lipp. Mainitud armee oli peamiselt rašavägi, mis kindlustas talle suure liikumiskiiruse. 1616.a. võttis ta oma dünastia nimetuseks Jin¹ (kuldne), millega tahtis rõhutada sidet omaaegse tsurtsenite riigiga. 1618.a. alustas ta võitlust Hiinaga, mis arenes edukalt. Hõivati peaaegu kogu Liaodongi poolsaar. Võitluse jätkajaks sai ta poeg Abahai (1626-1643). 1636.a. kuulutas Abahai end keisriks (millega rõhutati täielikku võrdsust Hiina valitsejaga) ja oma dünastiat laskis ta nimetada Qingi² (puhtaks) dünastiaks. Abahai tõrjus hiinlased lõplikult Lõuna-Mandžuuriast välja, hõivas 1636.a. Lõuna-Mongoolia, alistas 1637.a. Korea ja siis sai juba peaülesandeks võitlus Mingi impeeriumiga, kuhu võeti ette kaugele sisealadele ulatuvaid roovretki. Tuhandete viisi viidi inimesi orjadeks, aeti ära

1 Jin - l.: tsin.

2 Qing - l.: tshing.

veiseid, hobuseid ja muid loomi. Mingi impeeriumil oli küllalt ressursse vastuhakkamiseks ja vaenlase väljatõrjumiseks, kuid neid ei suudetud organiseerida ega vajalikult kasutada.

8. D u n g l i n l a s t e t a o t l u s e d

Mingi impeeriumis teravnesid hilisemal perioodil vastuolud üha enam. Seda põhjustasid maavalduse ikka suurem koondumine eriti suurfeodaalide kätte ja talurahva maatus-tumine, tema eksploateerimise kasv ja seega ka rahva olukorra halvenemine. Linnades tekitas kasvavat rahulolematust feodaalse riigi surve ja käsitöö ning kaubanduse vaba arenguvõimaluste piiramine. Nendes tingimustes puhkesid XVI saj. arvukad talurahva ülestõusud feodaalse rõhumise vastu, linnades aga tekkisid sageli hulgalised käärimised maksude, rõhumise, võimude omavoli, raskete töökohustuste jne. vastu. Kõige rohkem võtsid neist osa linnade plebeilised hulgad. Rahulolematuse kasvamiseks oli muidki põhjusi. Oli levimas korrupsioon riigiaparaadis, provintsidest ja pealinnas, sõjavägi oli laostumise olukorras, ülemad varastasid ja rikastusid ressurside arvel, mis olid määratud sõjaväe ülalpidamiseks. Relvastus oli iganenud ja väljaõpe hooletusse jäetud. Välispoliitikas valitses passiivsus. Kas riigi kesk-võim riigi halvenevast olukorrast teadis? Teadis küll. Keskvalitsusele saabusid revidentide-inspektorite aruanded provintsidest, kus juhtiti puudustele tähelepanu ja tehti ettepanekuid nende kõrvaldamiseks. Kuid need ettepanekud jäeti tähele panemata. Liiga energilised valitsuse arvustajad aga langesid jälitamise alla ja vallandati ametist. Keisri võim oli endiselt piiramatu, despootlik, kuid täielikult mandunud. Õukonnas valitsesid omakasupüüdlid ja vastutustundetud suurfeodaalid, eunuhhid, soosikud. "Taevapoeg" oma nimeliselt suure võimuga oli nende mängukann. Selgemaid päid ja arukamaid mehi siin ei sallitud. Hiinas ei olnud asutusi või organisatsioone, kes oleksid võinud kesk-võimu tegevust regu-

leerida või kontrollida.

Kuid XVI saj. lõpupoole tekkis siiski poliitiline liikumine, mis pidas reforme hädavajalikuks. Selle liikumise eesotsas seisis rida kõrgemaid ametnikke, kes olid oma opositsioonilise meelsuse pärast põlu alla langenud. Nende juhiks oli Gu Xiancheng¹, kes oli pealinnast välja saadetud. Need mehed koondusid Wuxi² linna (Jangtse jõel), sealsesse Dunglini nimelisse akadeemiasse, kus hakkasid loenguid pidama. Selle järgi hakati ka vastavasse poliitilisse rühmitusse kuuluvaid inimesi nimetama dunglinlasteks. Neil oli pooldajaid üsna rohkesti, seejuures ka Pekingis. Dunglinlased nõudsid suurmaavalduse piiramist, ekspluateerimise vähendamist, võitlust korrupsiooni vastu, armee tugevdamist, paremat piirikaitset, töödusele ja kaubandusele vaba arengu võimaluse kindlustamist, eraettevõtete, eriti manufaktuuri soosimist, maksude vähendamist neile jne. Kõik need seisukohad väljendasid ühe osa feodaalide (eriti šensi hulgast) ja linna jõukamate kihtide taotlusi. Need olid suunatud feodaalse riigi tugevdamisele, tema majandusliku arengu tagamisele ja ahvardava klassivõitluse nõrgestamisele. Seejuures lootsid ja püüdsid dunglinlased kõike seda saavutada despotliku keisrivõimu vahendusel, muidugi lootes, et see kindlustab tegutsemisvõimaluse reformi sõpradele. Mõningat edu esialgu ka saavutati. 1620.a. tuli troonile dunglinlastele sõbralik keiser, kes nimetas neid nüüd juhtivatele kohtadele pealinnas. Algasidki reformid. Kuid õukondlik reaktsioon tegi a. 1624 kõigele lõpu. Keiser mürgitati, rida dunglinlasi hukati, teised päästsid end pagemisega. Uus keiser koos oma reaktsiooniliste lähikondlastega suundus vanadele radadele ja läks vastu katastroofile.

1 1 Gu Xiancheng - l.: ku sjantseng.
2 Wuxi - l.: usi.

9. Talurahvasõda Hiinas.

Mingi impeeriumi langus.

Mandšude võimu kujunemine Hiinas

Seega nurjus reformide läbiviimine Hiinas reaktsioniliste jõudude vastuseisu tõttu. Järgnevalt halvenes järsult Hiina sise- ja välispoliitiline olukord. Feodaalid jätkasid talupoegade maade haaramist; ekspluateerimine kasvavas. Kuna riigivõim ega feodaalid ei hoolitsenud vajalikult irrigatsioonisüsteemide eest, tekkisid mõnel pool üleujutused, teisel ei jätkunud vett põldude niisutamiseks. Selle tagajärjel esines siin ja seal näljahäda ja sellega seoses haigusid. Sellises olukorras teravnesid sotsiaalsed vahekorrad. Mis puutub välispoliitilisse olukorda, siis see halvenes seoses mandšude agreessiivsuse kasvuga. Talurahva olukorra halvenemine viis nad loomulikult võitlusse rõhujate vastu. Sageli liitusid talurahvahulkadega linnakehvikud, kes kannatasid maksuraskuste ja võimude omavoli all. Talurahvasõja lätted paiknesid Shenxi provintsis, kus ülestõusud algasid 1620-ndatel aastatel. Siin oli talurahva olukord tollal eriti raske. Ülestõus levis mitmele poole ja kujunes võimsaks talurahvasõjaks, mis haaras peaaegu kogu Jangtee jõest põhja pool asuva territooriumi kuni Suure Hiina müüri. Jangtse ülemjooksul laienes ülestõusu piirkond mõnel määral lõuna poole jõgegi. Kõige nimekamaks talurahva juhiks kujunes Li Zicheng¹, kes pärines kehviktalupoja perekonnast. Olulist osa etendas ka Zhang Xianzhong², endine rändkaupmees ja sõdur. Ülestõusnud talupoegade armee võitlejate arv tõusis umbes miljonile. Võitluse eesmärgiks oli Mingi dünastia kukutamine, uue riigi rajamine, maade ümberjagamine, varanduse võrdsustamine, õiglase kaubanduse jne.

Ülestõusu juhtimise kõrgeimaks organiks kujunes sõja-

1 Li Zicheng - l. tsitseng.

2 Zhang Xianzhong - l. tsangjantsung.

nõukogu eesotsas Li Zichengiga. Aprillis 1644 hõivasid ülestõusnud Pekingi. See tähendas Mingi dünastia tegelikku lõppu. Keiser lõpetas oma elu enesetapuga. Kui ülestõusnud oleksid jäänud vastamisi ainult Hiina oma reaktiooniliste jõududega, oleksid nad tõenäoliselt võitnud ja Li Zicheng, kes oli end juba 1644.a. veebruaris lasknud keisriks kuulutada, oleks rajanud uue dünastia ja uue võimu. Kuid läks siiski teisiti. Teatavasti pidas Hiina tollal võitlust mandžude vastu. Hiina vägede ülemjuhatajaks oli Wu Sangui¹ ja Li Zicheng tegigi temale ettepaneku pärast Pekingi hõivamist ühendada kõik jõud võitluseks välisvaenlase tagasitõrjumiseks. Arvatavasti oleks ühiselt seda suudetud ka teha. Seda ettepanekut Wu Sangui aga vastu ei võtnud, kuna see oleks kindlustanud siiski uut võimu Pekingis. Lähtudes feodaalide klassihuvidest palus ta mandžudelt abi talurahva ülestõusu mahasurumiseks ja sõlmis nendega ka vastava kokkuleppe. Jõudude vahekord oli muutunud nüüd talupoegade kahjuks. Li Zicheng ruttas umbes 200 000-lise väega vaenlasele Pekingist vastu. Kuid mai lõpul sai ta mandžudelt, keda toetasid Wu Sangui väed, lüüa. Juuni algul 1644 tulid mandžud Pekingisse. 1644.a. märgitseb Mingi impeeriumi lõppu ja uue, Mandžu impeeriumi algust Hiinas Qingi dünastia juhtimisel. Olulisi võitlusi Hiina alistamiseks seisis veel ees. Talurahvasõda siiski nõrgenes ja vaibus järk-järgult. 1645.a. sai Li Zicheng mandžudelt veel lüüa ja sama aasta sügisel hukkus ta Hupei provintsis. 1646.a. langes Zhang Xianzhong mandžude kätte ja hukati. Mandžud nihkusid aga üha lõuna poole. Jangtse jõe lähistel organiseeris neile tugeva vastupanu Shi Kefa Jangzhou linnas. Kuid mandžud alistasid ka selle ja Shi Kefa hukati. 1647.a. hõivasid nad juba Guangzhou (Kantoni). 1673.a. puhkes võitlus mandžude vastu Lõuna-Hiinas uuesti, millega ühenduses astus mandžude vastu välja ka Wu Sangui. 1683.a. likvideeriti viimased vastupanukolded. Samal aastal langes mandžude kätte ka Taiwan. Hiisis viisid mandžud Hiina alistamise lõpule mõne aastakümnega pärast Pe-

1 Wu Sangui - l.: U sankui.

kingi langemist.

10. K u l t u u r M i n g i i m p e e r i u m i a j a l

Feodaalne kultuur tegi Mingi impeeriumi ajal silmapaistvaid edusamme võrreldes eelmiste aegadelega. Teaduslik uurimistöö süvenes matemaatikas, astronoomias, loodusteaduses, geograafias, filosoofias, filoloogias, ajaloos. Ka tehnilised võtted tööstuses täienesid ja irrigatsiooni-mehhanismid täiustusid. Üksikuid saavutusi iseloomustagu alljärgnevad näited. XV saj. koostati suur entsüklopeediline sõnastik, mis koosnes 11 095 raamatust. See oli suurimaid sel alal ilmunud töödest Hiinas ja sisaldas andmeid kõige selle kohta, mida Hiina teadus, kirjandus, kunst ja tehnika pakkus. Geograafia alal oli silmapaistvamaks tööks Gu Yanwu¹ raamat Hiina provintsidest. Seal anti põhjalik pilt Hiina geograafiast, aga ka sotsiaal-majanduslikust olukorrast. Kuulus arst Li Shizheng² (1518-1593) kirjutas ülevaate Hiinas esinevatest puudest ja taimedest, pidades seejuures silmas eriti nende tähtsust ravimite saamiseks. Ta andis ühtlasi ülevaate umbes 1900 mitmesuguse päritoluga ravimist. Hiina õpetlane Xu Guangqi³ koostas XVII saj. põllumajandusliku entsüklopeedia, mis annab ülevaate Hiina tollaegsest põllumajandusest, kuid käsitleb mõnel määral ka Euroopa põllumajandust. Lääne-Euroopas ta ise ei olnud küll käinud, kuid ta tundis ladina keelt, mis võimaldas kasutada misjonäridelt saadud andmeid. XVII saj. 1. poolel koostas Song Yingxing⁴ entsüklopeedia looduslike ja inimese loodud produktide kohta. Siin antakse ka hea ülevaate käsitööst minevikus ja Mingi impeeriumi perioodil. Hiina keele fonetikast kirjutas klassikalise töö Gu Yanwu (1613-1683), kuid

1 Gu Yanwu - l.: Ku jamu.

2 Li Shizheng - l.: li sitseng.

3 Xu Guangqi - l.: sju kuantshi.

4 Song Yingxing - l.: sung jingsing.

ta tegeles muudegi teaduslike küsimustega.

Ajaloo alal ilmusid mitmed kroonikad ja traditsioonilises vaimus kirjutatud dünastiade ajalood. Teatavasti asetati nendes pearõhk küll dünastiade ajaloole, kuid käsitleti paljusid muidki küsimusi.

Hiina filosoofias valitses ametlik neokonfutsianistlik suund. Kuid selle kõrval liikus filosoofiline mõtleneti või isegi täiesti erinevas suunas. Subjektiivse idealismi silmapaistvamaks esindajaks oli Wang Yangming¹ (1472-1528). Ta kinnitas, et väljaspool meie teadvust, meie mõistust pole mingisuguseid asju ega nende arengu seaduspärasusi. Niisiis kõik on "minast" sõltuv. Igale inimesele on niisiis oma vaated tõest ja valest. Wang Yangmingil olid oma vaated ka sotsiaalse võitluse kohta. Tema oli talupoegade ülestõusude mahasurumise poolt ja kaitses feodaalide "tõde".

Materialistlikul positsioonil seisis Li Zhi (1527 - 1612). Ta oli ühtlasi konfutsianismi äge arvustaja. Li Zhi² väitis, et pole õige, nagu oleksid vanad targad kogu tõe juba avastanud ja sellele enam midagi juurde ei tule. See, mis eile oli tõde, ei tarvitse seda täna enam olla, sest elu läheb edasi ja esitab uusi nõudmisi. Ta kinnitas ka, et need, kes konfutsianismi kangesti kaitsesid, ise selle järgi ei ela. Konfutsianismi lipu all peavad nad silmas tegelikult ainult omakasutust. Saarased rünnakud konfutsianismi kui ametliku ideoloogia vastu viisid ta vanglasse, kus ka suri.

Hiina kirjanduses toimus oluline nihkumine juba mongolite võimu ajal. Luule, mis oli seni domineerinud, pidi andma esikoha draamale, mis oli aja nõudega enam kooskõlas kui luule. Terava pilkega käsitletud episoodid mongolite režiimist vastasid rahva mentaliteedile. XIV saj. jätkus draama tõus. Siit pärinevad niisugused nimekad tööd nagu "Kuuvalge paviljon", "Jutustus valgest jännesest". Hilisema aja tähtsaimaks draamaks on "Pojengide paviljon", mille

1 Wang Yangming - l.: uanq jangming.

2 Li Zhi - l.: litsi.

kirjutas Tang Xianzu¹ (1550-1615). Uueks kirjandusliigiks oli ka romaan.

Esimesed suurteosed sellelt alalt olid "Tasased jõekäärud" ja "Kolmevalitsus". Mõlemad tuginevad rahva hulgas ringiliikunud justutustele. Esimese autoriks oli Shi Naian² (1296-1370), teise kirjutas Luo Guanzhong³ (1328-1398). Mõlemad ilmusid veel mongolite võimu ajal umbes XIV saj. keskel. "Tasastes jõekäärudes" jutustatakse XII saj. lõpust - XIII saj. algusest pärineva ajaloolise aine tagapõhjal ülestatõusnute rühmast, kes sangarlikult võitles igasuguse vägivalga ja rõhumise vastu, kes kartmatult kaitses kõigjal rõhutuid. "Kolmevalitsus" aga käsitleb sündmusi samanimelisest Hiina ajaloo perioodist, kusjuures tõsiolude kõrval leidub rohkesti fantaasia loomingut. Üheks maailmakirjanduse fantaasiarikkamaks romaaniks on Wu Chengeni⁴ kirjutatud "Teekond läände". Selle aluseks oli Xuan Zangi omaaegne reis Indiasse. Kuid sellele lisandus muid lugusid ja muidugi kirjaniku fantaasiat. Romaani peasisuks on ahvide kuninga Wukongi⁵ imeväärsed seiklused. Autor suunas oma peategelase seiklustes vaimuka pilke kõigi nende pihta, kellele ta seda vajalikuks pidas. Romaani lugesid naudinguga need, kes lugeda oskasid, ja naudinguga kuulasid jutustusi selle sisust need, kes lugeda ei osanud. XVIII saj. kirjutati romaani ainel ooper "Sun Wukong viib hämmeldusse Taeva riigi". Populaarseks romaaniks oli ka arvatavasti Wang Shizhangi⁶ (1526-1593) kirjutatud töö "Ploomiõis kuld-ses vaasis". Traagilise armastuse tagapõhjal avaneb siin sissevaade mitmesuguste inimeste moraali, mis ilusate sõnade varjus oli sageli väga madal.

Mingi impeeriumi aeg märgitseb suurt tõusu ehituskunstis. Seda näitavad tänaseni säilinud marmorsillad, hauakambrid, pagoodid, ühiskondlikud ehitised, templid, lossid jne. Nende ehitamisel asetati rõhk eriti elegant-sile. Tollal viidi teatavasti lõpule Suure Hiina müüri ehi-

¹ Tang Xianzu - l.; tang sjantsu.

² Shi Naian - l.: si najan.

³ Luo Guanzhong - l.: luo kuangtsung.

⁴ Wu Chengen - l.: u tsengen.

⁵ Wukong - l.: ukung.

⁶ Wang Shizhang - l.: uang sítšang.

tamine, millel on maailmas päris ainulaadne koht. Kõige suurem ehitustegevus arenes pealinnas Pekingis. Kaitseks vaenlaste vastu piirati see võimsa müüri-
ga.

Kõige toredamad ehitised asetsesid Pekingi põhjaosas, nn. suletud linnas, mis oli ümbritsetud müüri- ja moodustas otseselt keiserliku residentsi. Siin asetsesid kõige uhkemad keiserlikud lossid ja riikliku tähtsusega hooned. Peahooneks oli "Kõrgeima harmoonia paviljon", kus toimusid riiklikud tseremooniad. Loss asetses kõrgel valgest marmorist terrassil, kuhu viisid balustraadide vahelt trepid. Ehitise kõrge kahekordne kuldkollaselt särav katus, kumerate nurkadega ülespoole, tugines punastele sammastele. Kogu ehitis jättis pidulikult elegantse mulje. Peale ehitiste oli suletud linnaosa silmapaistev ka oma uhkete iluaedade ja parkidega.

Pekingi lõunaosas asetses kuulus "Taeva templi" ansambel, ehitatud 1420.a. Selle peaosaks on "Aastase lõikuse eest palvetamise tempel".

Maalikunstis püsisid Mingi impeeriumi ajal vanad traditsioonid maastiku, lindude, lillede ja portreega.

Suuresti oli arenenud rakenduskunst. Hiina portselanvaasid muutusid eriti ilusaks, kui glasuurialust ornamendi hakati tegema värviliste jooniste ja maalidega. Laialt levis ka väljaõmblus siidile ja kootud siidpannoode kasutamine seinte katteks. Tähelepandavad olid ka lakist valmistatud või lakiga kaetud esemed.

II. KOREA VÕITLUS JAAPANI JA MANDŽU ANASTAJATE VASTU (XVI - XVII SAJ.)

1. Korea aotsiaall-majanduslik olukord XVI saj. ja XVII saj. esimesel poolel

Tšosoni riik arenes umbes 100 aastat tõusuteed. Kuid juba XV saj. lõpul ilmnisid tema nõrgenemise nähud, mis järgnevalt süvenesid. Peaosa etendasid siin vanad asjaolud - feodaalide maavalduse kasv ja riigi otseses kasutuses olevate maade kahanemine. Sellega seoses vähenesid riigi majanduslikud ressursid, kasvas aga feodaalide rikkus ja võim. Feodaalide kasutuses olevad maad muutusid faktiliselt nende omandiks. Riigi keskvoim nõrgenes, tugevnes aga feodaalide võitlus mõjuvõimu pärast õukonnas. Talurahva ekspluateerimine tõusis. Sellega seoses pagesid paljud talupojad mägedesse, kust alustasid relvastatud võitlust rõhujate vastu. XVI saj. teisel poolel olid Koreas mitmed relvastatud ülestõusud.

Korea käsitöös etendasid endiselt juhtivat osa riiklikud ettevõtted, kus töötasid nende juurde kinnistatud isikud. Nendes olid tähtsal kohal relvade valmistamine ja luksusesemete tootmine valitsevale klassile. Hästi oli arenenud ka paberi ja portselaneseemete ning soola tootmine, kusjuures soola müümise ainuõigus kuulus riigile. Käsitööeraettevõtted andsid ka üsna mitmesugust toodangut, kuid nende edusamme pidurdasid rasked maksud riigile. Mis puutub kaubandusse, siis seisis see riigi range kontrolli all. Kaupmeeste peamine ülesanne oli valitseva klassi varustamine vajalike kaupadega. Kõige paremas olukorras olid need

kaupmehed, kes töötasid riigilt saadud eriprivileegide alusel.

2. Võitlus Jaapani anastajate vastu

Jaapanlaste sissetung Koreasse algas XVI saj. lõpul seoses Jaapani tegeliku valitseja Tojotomi Hideyoshi kavatsusega luua Suur-Jaapani riik. Aastal 1592 maabus Kagu-Koreas umbes 200 000 sõdurit, kes alustasid siit edasitungi põhja poole. Nad hõivasid Tšosoni pealinna Sõuli, siis ka Phõnjani ja alistasid seejärel enamiku Korea poolsaarest. Korea väed ei suutnud maad kaitsta väeülemate saamatuse tõttu. Kuid siis algas rahvasõda, moodustusid partisaaniüksused, kes sangarlikult võitlesid sissetungijate vastu. Eriti tähtis oli aga korealaste edu merel. Admiral Li Sun Sin laskis ehitada uut tüüpi sõjalaevu, nn. kilpkonnasid. Need olid külgedelt ja pardalt soomustatud raudplaatidega, varustatud suurtükkidega ja laeva külgedel olid raudteravikud, mis raskendasid vaenlase tulekut pardale. Võidi enda varjamiseks kasutada ka suitskatet. 1592.a. suvel purustas Li Sun Sin Jaapani laevastiku, mis andis ülemvõimu merel Koreale ja lõikas ära jaapanlaste armee kodumaast. Nüüd asusid pealetungile partisaanid ja säilinud Korea regulaarväed, abi tuli ka Hiinast, ja jaapanlased tõrjuti Koreast peaaegu välja. Nüüd algasid rahuläbirääkimised, milist aega nii üks kui teine pool kasutas ära enda tugevdamiseks. A. 1597 võtsid jaapanlased ette uue sõjakäigu Koreasse. Kuna Li Sun Sin oli valekaebuste tõttu oma kohalt kõrvaldatud, õnnestus jaapanlastel korealasi võita merel ja siis suured väed maale saata. Nad lähenesid juba Sõulile. Nüüd määras kuningas Li Sun Sini uueati admiraliks ja 1597.a. septembris võitis ta jaapanlasi uuesti. Sama aasta oktoobris said Jaapani väed Sõuli lähistel lüüa Korea ja appi tulnud Hiina ühendatud vägedelt. 1598.a. novembris purustas Li Sun Sin Jaapani laevastiku, saades ise seejuures

surmavalt haavata. Samal aastal tõrjuti jaapanlased Koreast täielikult välja. Uut sõjakäiku jaapanlaste poolt enam ei tulnud, sest 1598.a. suri Tojotomi Hideyoshi. 1605.a. aga sõlmiti mõlema maa vahel rahu. Jaapanlaste sissetung tõi Koreale suuri kaotusi inimjõus ja samuti majanduses.

3. V o i t l u s m a n d ž u d e v a s t u

Uus oht hakkas ähvardama Koread seoses Mandžu riigi tekkimisega. Esmakordselt tungisid mandžud Koreasse 1627.a. Nad hõivasid Phõnjani ja lähenesid Sõulile. Mandžud nõustusid seekord oma vägesid Koreast välja viima tingimusel, et Tsõsoni riik ei toeta Hiinat võitluses mandžude vastu. 1636.a. tungis aga uus suur Mandžu armee Koreasse. Nad hõivasid Sõuli ja järgnevalt langes ka kuningas mandžude kätte. Kuigi vastupanuvõimalusi veel oli, kapituleerus kuningas. Tsõsen muutus nüüd mandžude vasallmaaks, pidi aitama mandžusid Hiina vastu ja maksma ränka maksu.

Mandžude sissetung oli rängaks löögiks Tsõsoni riigi majandusele, nõudis tohutult inimelusid ja kümned tuhanded viidi siit välja orjadeks.

III. JAAPANI ÜHENDAMINE

1. Poliitiline ja majandus- lik olukord XV saj. lõp- pul ja XVI saj. esimesel poolal

Teatavasti langes Jaapan XV saj. lõpul täielikult poliitilisse killustumusse, jagunedes paljudeks vürstkondadeks. Jaapani suurfeodaalide residentsid olid loomulikult sõjalised ja administratiivsed keskused. Riigi keskvoim oli muutunud üsna tähtsusetuks. Sisevõitlused mõjusid laastavalt põllumajandusele, mis avaldus nii külvipimna kui ka saagikuse kahanemises. Hoolimata põllumajanduse tagasiminekust tegid käsitöö ja kaubandus uusi edusamme, kasvasid ka linnad. Tekkisid mitmed uued linnad, näiteks Nagasaki. Jaapanis tugevnes laevaehitus, samuti mäetööndus, nagu rauamaagi kaevandamine, väävli, vase, kulla ja hõbeda tootmine ning relvade valmistamine. Kuna rahutute aegade tõttu sisekaubandus takerdus, laienes seda enam väliskaubandus.

2. Eurooplaste saabumine Jaapanisse ja selle ta- gajärjed

Eurooplastest tulid esimestena Jaapanisse portugallased, nimelt 1542.a. suvel Tanegasima saarele, Kiusiust lõunas. 1580.a. järgnesid neile hispaanlased. Portugallased tõid Jaapanisse mitmesuguseid kaupu Indiast, Kagu-Aasiast, seejuures ka Hiinast. Kuid kõike seda oli Jaapan ennegi saanud. Kõige olulisem oli aga see, et portugallased

tõid Jaapanisse tulirelvad (arkebuusid, musketid), mida Jaapani vürstid hakkasid endale meelsasti soetama ja portugallaste abiga ka ise tootma. Jaapanist said portugallased kulda, hõbedat, vaske ja muid kaupu, mida sealt oli varemgi välja veetud. Hispaanlaste kaubanduslikud suhted arenesid samadel radadel. Tulirelvade levik Jaapanis tõi kaasa olulise muudatuse sõjapidamises. Kui varem oli peamiseks löögijõuks olnud samuraide ratsavägi, siis nüüd hakati soetama kutselisi jalaväeüksusi. Need pärinesid põhiliselt talupoegade hulgast ja nad varustati tulirelvadega. Ka vürstide residentse hakati nüüd paremini kindlustama, nimelt tugevate paksude müüridega, vallikraavidega jne.

Eurooplaste tulek Jaapanisse pani aluse ka ristiusu levikule. See algas portugali jesuudi Francisco Xavieri ja tema kaaslaste saabumisega Jaapanisse 1549.a. Ristiusku levitati algul Kiüsiul, hiljem aga ka mujal. Mitmed vürstid võtsid ristiusu vastu lootuses saada eurooplastelt toetust oma võistlejate ja vaenlaste vastu. Vürstid soodustasid selle levikut ka samuraide ja talupoegade hulgas. Hispaanlaste saabumisega suurenes katoliiklike misjonäride arv oluliselt. 1582.a. oli Jaapanis 200 kirikut, umbes 75 misjonäri ja 150 000 ristitud jaapanlast.

3. O d a N o b u n a g a , T o j o t o m i H i d e y o s h i

Eurooplaste ilmumine ja sellega seoses tulirelvade evitamine ning ristiusu levik aitasid Jaapani sisevastuolusid tugevdada, kasvatada separatismi, soodustada sisevõitlust, millest eurooplasigi osa võttis. Kuid eurooplaste saabumine andis tõuke ka merekaubanduse arenguks, millest said kasu esijoonel sadamalinnade kaupmehed. Oma osa said sellest aga ka Edela-Jaapani vürstid. Tekkis muidugi oht, et teatavad piirkonnad Jaapanis võivad sõltuvusse sattuda sõjaliselt tugevamatest Euroopa riikidest.

Sisevõitluste ja separatismi kõrval püsisid talurah-

va ülestõusud ikka tähtsal kohal. Aastail 1500–1575 oli Jaapanis 29 suurt talurahva ülestõusu, mis puhkesid talurahva raske kurnamise ja liigkasuvõtmise tingimustes. Saageli toetasid linna kehvemad ringkonnad talupoegi võitluses feodaalide ja liigkasuvõtjate vastu. Nendes tingimustes hakkas Jaapani mõningates feodaalide (peamiselt Kesk-Jaapani kesk- ja väikefeodaalide) ja linnade jõukamates ringkondades (kaupmeeskonnas) juurduma mõte tugeva kesk- võimu loomisest, kes suudaks pidurdada suurfeodaalide võitlust, tagada siserahu ja sellega luua ka paremaid tingimusi kaubanduse arenguks. Feodaalide ringkondades tunti aga üldise vajadust võimu järele, kes suudaks tagajärjekalt toime tulla talupoegade rahutustega ja kindlustada talupoegade ekspluateerimist.

Jaapani ühendamise mõtte teostajaks sai alates 1568. aastast Oda Nobunaga. Ta oli väikevürst Kesk-Jaapanist, kellel õnnestus alistada esialgu lähemaid ja siis haarata oma võimu alla ka kaugemaid alasid. 1573.a. tegi ta lõpu Ashikagade šogunaadile, kuid šoguniks ta end ei kuulutanud. Nobunaga suutis endale kuulekaks teha üle poole Jaapanist. Oma võimupiirkonnas likvideeris ta feodaalide omavahelised võitlused, soodustas igati kaubandust ja surus väga karmilt maha talurahva ülestõusud. Ta tegi lõpu ka Sakai linna omavalitsusele. Ristiusku ta soosis vastukaaluks budismile. 1582.a. langes Nobunaga atendaadi ohvriks.

Oda Nobunaga töö jätkajaks sai Tojotomi Hideyoshi. Ta oli talupoegliku päritoluga, sõjateenistuse kaudu aga tõusnud väejuhiks ja Nobunaga lähimaks kaastööliseks. Hideyoshi esindas tugevat riigivõimu. Tal õnnestus teha kuulekaks kõik vürstid ja viia Jaapani ühendamine selles mõttes lõpule. Ühendamine oli siiski suhteline, kuna Jaapani vürstkonnad jäid kõik püsima. Talupoegade suhtes jätkas ta Nobunaga poliitikat. Ta nõudis neilt kõigi relvade väljandmist, mis pidi soodustama nende vastupanu murdmist. Võeti ette maade uus hindamine ja katastreerimine maksude täpsemaks arvestamiseks. Nimeliselt jäi feodaalrent küll samaks,

kuid maa, millelt seda tuli tasuda, kahanes. Talupojad kindustati uuesti maa külge ja talurahva klassivõitlus suruti karmilt maha. Valitsedes Jaapanit tugeva käega, ajas Hideyoshi agressiivset välispoliitikat, millest olid huvitatud nii Jaapani feodaalid kui ka kaubanduslikud ringkonnad. Hideyoshi kavatses alistada Korea, Hiina ja mitmed muud maad ning luua Aiasse Suur-Jaapani impeeriumi. Algust tegi ta Koreaga, saates teatavasti sinna 1592.a. suure laevastiku ja armee (üle 200 000 mehe). Esialgu alistati peaaegu kogu Korea, kuid edaspidi hakkas jaapanlastel halvasti minema. Koread ~~hakkas~~ abistama Hiina, mis olukorda oluliselt muutis. Korea admiral Li Sun Sini plaani kohaselt ehitati teatavasti laevastik, mis oli võitlusvõimelt tugevam Jaapani omast ja millega jaapanlasi võideti. Kuna ühenduse pidamine emamaaga raskenes, said jaapanlased Koreas lüüa ja nad tõrjuti sealt peaaegu välja. 1597.a. võttis Hideyoshi umbes 100000-mehelise armeega ette uue sissetungi Koreasse. ja sai seal taas lüüa. 1598.a. suri Hideyoshi, mis soodustas sõja lõpetamist Koreas. 1605.a. sõlmiti Jaapani ja Korea vahel rahu, milles Jaapan tunnustas Korea sõltumatust. XVI saj. lõpul tihenesid Jaapani sidemed Euroopa maadega veelgi, kuna Jaapanisse ilmusid, kaubanduslikke eesmäärke silmas pidades, hollandlased ja inglased.

4. Tokugawade šogunaadi algus

Tojotomi Hideyoshi võimu pärijaks sai üks tema väepealikutest, Jaapani vürst Yeyasu Tokugawa. Kuid võim tuli tal kindlustada relvade abil. Tema vastased tahtsid Hideyoshi järglaseks teha tema poega, kuid said a. 1600 lüüa Yeyasu Tokugawalt, kes oli Jaapani võimsamaid feodaale. A. 1603 kuulutas ta end šoguniks. Tema residentsiks sai asja asutatud linn Edo, hilisem Tokio. Kuid alles uute võitudega vastaste üle õnnestus tal oma võimu lõplikult kindlustada. Tokugawade šogunaadi rajamine tähendas uue tugeva kesk võimu loomist, millega kaasnev siserahu mõjus positiivselt maa

majanduslikule arengule. XVII saj. esimesel poolel näitas põllumajandus juba tunduvat edasiminekut, laienes oluliselt külvipind. Teravilja kõrval juurdus ikka enam puuvilja, suhkruroo, maguskartuli, tubaka, tee, mooruspuude jm. kasvatamine. Kuid Tokugawade režiim ei tähendanud Jaapani täielikku ühendamist. Küllaít suure võimu säilitasid vürstkonnad ja daimjod. Oma aladel olid nad faktiliselt peaaegu iseseisvad. Tokugawad tuginesid kõigepealt oma ressursidele, mis rajanesid nende suurele maavaldusele, ning ka oma kindlatele toetajatele vürstide hulgas. Nende poliitilise ülekaalu aluseks oli majanduslik ja sõjaline võimsus. Keiser koos oma õukonnaga oli nagu varemgi Kiotos vaid nimeline võimukandja. Enamik samuraisid kaotas oma maavalduse, nad viidi üle naturaalpalgale (riisis). Tokugawad sõgunitena viisid sisse kindla kontrolli kogu ühiskonna üle, mille eesmärgiks oli võimu kindlustamine. Kontrolli hõlbustamiseks tuli vürstidel kas endil olla mõnda aega pealinnas või saata sinna oma perekonnaliikmed. Käsitöölise ja kaupmeeste üle peeti kontrolli nende organisatsioonide - tsunftide ja gildide kaudu. Rida suuremaid linnu alistati otseselt keskivõimule. Teised jäid edasi vürstide valitseda. XVII saj. esimesel poolel astus ka tõõndus märgatava sammu edasi, seejuures eriti mäetõõndus, portselanitõõndus jne. XVII sajandile langes ka manufaktuuride tekkimine, kuid valitsev positsioon jäi ikkagi tsunftilisele käsitööle ja kodutõõndusele maal.

Tokugawade sõgonaat soodustas igati feodaalidel talupoegade ekspluateerimist. Kogu talurahva elu oli rangelt reglementeeritud. Talurahvarahutused suruti halastamatult maha. Külad jaotati viietalulisteks rühmadeks, mille eesot-
sas oli mõni jõukam talupoeg ülesandega kontrollida külaelu poliitilist külge ja tagada kohustuste täitmine feodaalide vastu. Säärane rühm vastutas kollektiivselt kohustuste täitmise eest. Talupojad ei tohtinud kanda siidriideid, ehitada paremaid elamuid, käia teatrietendustel, korraldada suuremaid pidustusi, käia sageli üksteisel külas jne. Oma võimu kindlustamiseks ja feodaalsuhete säilitamiseks asus

Tokugawade šogunaat Jaapanit muust maailmast isoleerima. Eriti järjekindel oli siin šogun Yemitsu Tokugawa (1623-1651). Portugallased ja hispaanlased saadeti maalt välja, sest nad toetasid Edela-Jaapani vürste, tuues neile relvi ja olles nõuandjateks. Edela-Jaapani vürstid olid aga Tokugawadega opositsioonis. Jaapanlastel keelati maalt lahkumine. Keelati ka suuremate laevade ehitamine. Loomulikult ei saanud jaapanlased enam meretaguseid reise ette võtta. Šogun astus välja ka ristiusu vastu. Ristiusu levik tähendas ohtu Tokugawade poolt soositud ametlikule ideoloogiale - konfutsianismile. Kuna Edela-Jaapani opositsioonilised vürstid leidsid toetust misjonäride poolt, siis juba 1614.a. keelas seadus Jaapanis ristiusu kui "kuratliku" religiooni ja kuulutas selle "impeeriumi vaenlaseks".

Olulist mõju Tokugawade poliitikale välissuhete alal avaldas talurahva ülestõus Shimabaras Kiusiu saarel aastail 1637-1638. Sellest võttis osa ca 30 000 talupoega, kasutades seejuures tulirelvi. Tähtsal kohal olid ka ristiusust pärinevad loosungid, mis taotlesid võrdsustamist. Ülestõus suruti karmilt maha, nagu seda feodaalne režiim ikka on teinud. Kristlased langesid nüüd senisest karmima jälitamise alla. Usuline järelevalve elanikkonna üle anti buda vaimulikele. 1639.a. toimus lõplik üleminek Jaapani "sulgemise" poliitikale. Välismaalastel, peale hollandlaste ja hiinlaste, oli keelatud ilmuda Jaapanisse. Hollandlased ja hiinlased võisid kaubelda vaid Nagasaki sadamas ja valitsuse ametnike silma all. Poliitiliste ja usuliste asjade üle siin juttu ei tohtinud ajada. Hollandlastest oli šogun eriti huvitatud, kuna nad tõid tulirelvi, mis muidugi ei tohtinud sattuda mujale. Kirjanduse sissetoomine Lääne-Euroopast oli keelatud. Samuti oli keelatud nende hiina raamatute import, milles oli juttu Lääne-Euroopast. Jaapani "sulgemine", mis päris täielik siiski ei olnud, aitas küll mõneks ajaks šoguni võimu ja feodaalsuhteid kindlustada, kuid lõpptulemusena soodustas see siiski Jaapani mahajäämust ega suutnud tagada ka Tokugawade võimu ja feodaalsuhete püsimist, nagu Tokugawad seda soovisid.

IV. INDIA XVI SAJ. JA XVII SAJ. 1. POOLEL

1. India XVI saj. algul. Suurmoguli riigi moodustamine

XVI saj. algul oli India poliitiliselt killustatud, jagunedes mitmeks feodaalriigiks. Põhja-Indias oli neist suurim Delhi sultanaat Lodi dünastiaga eesotsas. Kuid temalegi kuulus ainult osa ta endisest territooriumist. Lõuna-Indias oli suurimaks riigiks Vidžajanagar. Nii Põhja- kui ka Lõuna-Indias olid sõjad riikide vahel sagedaseks nähtuseks. Nende all kannatas põllumajandus, aga ka kaubandus. 1498.a. ilmusid esimesed portugallased Vasco da Gama juhtimisel purjetades ümber Hea Lootuse neeme Indiasse (Kalikutti). Järgnevalt löid nad oma tugipunktid Indias, millest nimekamad olid Goa, Daman ja Diu India läänerannikul. Goast sai kõigi idas asuvate Portugali koloniaalvalduste administratiivne keskus ja asekuninga residents. Tuginedes oma sõjalisel üleolakule haarasid portugallased endi kätte kogu merekaubanduse India akvatooriumis. See tähendas lööki India sadamalinnade kaupmeestele, kes olid seni ise meretaguseid kaubareise ette võtnud.

Poliitiline killustumus soodustas sõjalist sissetungi, mille teostajaks oli endine Fergana valitseja, Tamerlani pojapoeg Babur (tiiger). Olles usbekide poolt Kesk-Aasiast välja aetud, õnnestus tal end oma kaaskondlastega 1504.a. Afganistanis kindlustada. Kuid jääda ainult Kabuli valitsejaks paistis olevat suahnele mehele liiga vähe. Ta arvas, et ainult Põhja-India alistamisega saab ta võimsaks ja rikkaks meheks. Babur oli kahtlemata võimekas väepealik, aga ka poeet ja oma lähema ning kaugema ümbruskonna olude kirjeldaja. Tema memuaarid on tähtsaks allikaks Kesk-Aasia,

Afganistani ja Põhja-India tolleaegsete olude tundmaõppimisel. Loonud tugeva armee, alustas ta võitlust Põhja-India alistamiseks. Otsustava tähtsusega oli Baburi sissetung Indiasse 1525.a. 1526.a. võitis Babur täielikult Panipati lahingus Delhi sultani Ibrahim Lodi väed. Otsustavat osa etendas siin Baburi oskuslik juhtimine ja tema suurtükivägi. 1527.a. lõi ta radžpuute, mis eelmisel aastal saavutatud võidu mõju süvendas. Panipati lahing 1526.a. tegi lõpu Delhi sultanaadile. Samal aastal pani Babur aluse uuele riigile. Kuna eurooplased hakkasid kutsuma selle riigi valitsejat suurmoguliks, siis nimetati ka uut riiki selle järgi Suurmoguli riigiks ja uut dünastiat Suurmoguli dünastiaks.¹

Suurmoguli riik algas Baburi ajal Afganistanist ning ulatus uute võitude tulemusena Bengaalia ja Biharini. Riikliku organisatsiooni väljaarendamisele Babur rõhku ei saanud panna jätkuvate võitluste tõttu, ja pealegi suri ta juba 1530.a. Baburi järglaseks sai ta vanem poeg Humajun, kellel oli aga oma võimu kindlustamisega suuri raskusi. Tal ei olnud sõjaväes seda autoriteeti, mis oli olnud isal. Ka tekkisid lahkkelid vendadega, kes tegutsesid oma vürtskondades täiesti iseseisvalt ega tahtnud olla ta vasallid. Siis puhkes võitlus Bengaalia ja Biharil muhameedlike feodaalidega, kes ei tahtnud tunnustada ta ülemvõimu. Humajun sai lüüa ja põgenes Iraani. Iraani toetusel õnnestus tal 1550. aastaks tagasi võita Afganistan ja 1555. aastaks kogu Põhja-India. Kuid juba järgmisel aastal ta suri. Uueks suurmoguliks sai Humajuni poeg Akbar. (1556 - 1605).

2. T s e n t r a l i s e e r i t u d r i i g i k u j u n e m i n e A k b a r i a j a l

Akbari võim kujunes kindlaks alles pärast seda, kui tema väed olid 1556.a. võitnud Panipati lahingus peavasta-

¹ Suurmoguliks (suurmongoli moondunud vorm) hakati uue riigi valitsejat nimetama seetõttu, et Babur oli mongoli päritoluga (isa poolt pärines ta Tamerlanist ja ema poolt Tsingis-khaanist) ja tuli Mogolistanist. Selliselt nimetati mongolite võimu all olnud Kesk-Aasia ja Afganistani alasid.

ssid. Riigi territoorium sai suurima ulatuse tema valitsemise ajal XVI saj. lõpuks ja seda sõdade kaudu. Akbar oli võimekas väepealik, seejuures oli ta arvamisel, et valitseja peab olema agressiivne, muidu tõstavad naabrid relva tema vastu. XVI saj. lõpul ulatus Suurmoguli riik Himaalaja eelmägedest kuni Godavari jõeni Dekkani kiltmaal ja Kašmirist, Afganistanist, Belutšistanist (mis kõik kuulusid riigi koosseisu) kuni Bengali laheni. Pealinnaks oli Delhi.

Suurmoguli riigi struktuur arenes välja põhiliselt Akbari valitsemise ajal ja tema juhtimisel. Feodaalse monarhia eesotsas seisvale suurmogulile ehk padišahhile kuulus kogu võim. Mis puutub Akbarisse, siis võimeka ja tööka isikuna juhtis ta riiki ka tegelikult. Tema juhtimisel töötasid ametkonnad, millest tähtsamad olid finants-, sõjaline ja kohtu- ning usuasjade ametkond. Maa oli jagatud provintsideks, asehalduritega eesotsas, kes olid ametisse määratud suurmoguli poolt. Nendele kuulus administratiivne, sõjaline ja kohtuvõim kohapeal. Suurmoguli riigiarmee koosnes feodaalide väeosadest, millele lisandusid padišahhi enda väeüksused. Kõige tähtsam ja arvukam oli ratsavägi, millele järgnes elevanti- ja suurtükivägi. Jalavägi oli küll olemas, aga tema tähtsus oli väike.

3. A g r a a r s u h t e d j a k ü l a k o g u - k o n d

Kogu maa kõrgemaks omanikuks oli padišahh. Tema otsestes käsutuses ja valduses oli aga suhteliselt väike osa maast. Siit läks ka feodaalne rent riigimaksu näol otseselt temale. Suur osa maast kuulus sõjaliste läänidena, nn. dzagiritena väepealikele - feodaalidele, nn. dzagirdaridele. Nemad kogusid oma läänivaldustest riiklikku maamaksu. Sellest pidid nad vastavalt saadud sissetuleku suurusele soetama ja ülal pidama suurmogulile palgaväge ja loomulikult ka ise elama. Tegelikult võtsid dzagirdarid talupoegadelt

ikka rohkem, kui ette oli nähtud. Ja see läks juba nende taskutesse. Pärendamise õigust neil ei olnud. Enamasti olid dzagirdarid muhameedlased.

Osa maad kuulus nn. samindaridele. Need olid peamiselt hindud ja neile kuulus maa suhtes ka pärandamisõigus. Sõjaväe ülalpidamise kohustust neil ei olnud. Kuid teatud osa nende tuludest, mida nad said feodaalrendist (selle suuruse määrasid nad ise), läks siiski suurmoguli kätte. Aga sõja ajal tuli suurmogulit ka sõjaliselt toetada. Osa maast vastavate sissetulekutega kuulus templitele. Riigi vastu neil majanduslikke kohustusi ei olnud.

Talupojad elasid nagu varemgi külakogukonniti. Igal taluperel oli selles oma osa põllumaad, mida ta haris individuaalselt. Karjamaad, jäätmaad, metsad (kui neid oli) jne. kuulusid kogu külakogukonnale ühiselt kasutamiseks. Põllutöö kõrval tegelesid talupere liikmed ka käsitööga: kudumise, ketramise, tööriistade valmistamisega jne. Kuid oli ka neid, kes tegelesid ainult käsitööga, nagu sadulsepad, sepad, puusepad, habemeajajad jne. Külakogukonnas oli muidki asjamehi, nagu põlluvahid ja karjused. Kõik need töötasid kogukonna kasuks ja said sellelt ka ülalpidamise. Külakogukonna eesotsas oli nõukogu ja kogukonna vanem; nemad jaotasid maksud kogukonna liikmete vahel ja kaitsesid kogukonna huve feodaalide vastu. Kogukonna vahemal oli tasuks tema töö eest enam maad kui teistel. Igas kogukonnas oli ka oma palgaline kirjutaja. Enamus külakogukonna liikmeid olid täisõiguslikud, kuid oli ka mittetäisõiguslikke. Kogukonna asjade otsustamisel neil hääleõigust ei olnud, elatasid nad endid tavaliselt kogukonnalt renditud maade harimisest. Kogukonna liikmed olid enamasti isiklikult vabad, kuid seotud kogukonnaga mitmesuguste kohustuste ja traditsioonidega. Nagu märgib K. Marx, baseerusid need perekondlikult organiseeritud kogukonnad "... kodutööndusel, käsitsi kudumise, käsitsi ketramise ja käsitsi maaharimise omapärasel kombinatsioonil, mis andis neile võimaluse end ise varustada".¹

¹ K. M a r x ja F. E n g e l s . Valitud teosed. 1. kd. Tln., 1957, lk. 270.

Kuid siiski, peamiselt küll linnade lähedal, olid neil mõningad majanduslikud sidemed ka linnadega. Üht-teist, eriti käsitöö alalt, läks müügile linna ja üht-teist võis linnast ka külakogukonda tulla.

4. Tööndus, kaubandus, linnad

Akbari-aegses Suurmoguli riigis oli üsna arenenud tööndus. Siin valmistati puuvillast, villast ja siidriiet, brokaati, salle, vaipu; sulatati rauda, terast, vaske ja valmistati neist esemeid; valmistati paberit, ehteasju, toodeti soola, ehitati laevu, paate jne. India andis käsitöö alal üldiselt peent ja hinnatavat toodangut. Käsitööoskus läks tavaliselt isalt pojale ja sisaldas sajandite jooksul kogutud kogemusi. Mõningatel andmetel hakkasid XVII saj. lõpul ja XVIII saj. algul kujunema ka manufaktuuri algmed. Linna käsitöölise toodangust läks suur osa feodaalide vajaduste rahuldamiseks, osalt aga vabalt müügile siseturul või ka välismaale. Maakäsitöölise toodangust läks oluline osa teatavasti külakogukonna liikmeile, osa võis aga minna turule lähemasse linna või kaugemalegi. Kaubavahetuses Suurmoguli riigis mingit üleriigilist burgu polnud. Küll oli aga kohaliku tähtsusega turge. Ja kaubavahetus toimus suuremas või väheemas ulatuses ka eri piirkondade vahel. Bengaaliast läks näiteks nisu, puuvilla, suhkrut läänealadele. Bengaaliasse toodi aga Kasmirist salle, Radžputanast soola, Afganistanist ja Kesk-Aasiast hobuseid. Bengaalia kõrval oli üheks kaubanduslikult enam arenenud piirkonnaks Gudžarat. Karavaniteede kaudu oli Suurmoguli riik kaubanduslikus ühenduses Kesk- ja Lähis-Ida maadega, Kesk-Aasia ja Taga-Indiaga. Mereteed ühendasid Indiat Hiina, Malaka poolsaare, Iraani, Araabia ja Aafrikaga ning XV saj. lõpust peale ka Laane-Euroopa maadega. Indiast läks välja pipart, suhkrut, indigot, salpeetrit, kasmiirsalle, puuvillast ja siidriiet, brokaati, juvelitooteid jne. Sisse

toodi villaseid kangaid, hiina portselani, elavhõbedat, inglismaa, Laane-Euroopast mõningaid tööstustootmeid jne.

India linnade olulisema elanikkonna moodustasid käsitöölised ja kaupmehed. Omajagu mõjustasid linnade elu ka feodaalid, kes asusid seal oma teenijaskonna ja sõjaväega. Nemad stimuleerisid oma tarbimisega tööstust ja kaubandust, losside ja uhkete aedade ehitamisega mõjustasid aga ka linnade välisilmet. Nagu külakogukonnad, nii seisid ka linnad feodaalide võimu all. Feodaalide võimu esindajaks ja kehas-tajaks oli linna administratiivne juht.

5. Akbari feodaalriigi tugevdamise taotlused

Akbari mõningad reformid sisepoliitikas taotlesid loomulikult riigi tugevdamist ja valitseva dünastia võimu kindlustamist. Selleks püüdis ta sisevastuolusid pehmedada. Võeti ette näiteks maade mõõtmine ja hindamine, et kõrvaldada puudusi maamaksu võtmisel. Maamaksu suuruseks oli 1/3 talupoja viljasaagist. Riigi keskosades viidi läbi ka naturaalsete maksude ümberarvestamine rahale, mis teataval määral soodustas kaubalis-rahaliste suhete arengut maal. Talupoeg pidi maksu õiendamiseks midagi müüma. Maamaksu reguleerimine tähendas selle võtmise põhimõtte ühtlustamist. Mõnel pool tõi see talupojale tõesti kergendust, teisel mitte. Feodaalide omavoli talupoegade kurnamisel kestis aga edasi. Ja igal pool polnud talupojal kerge ka oma saaki müüa. Kuna valitsev feodaalide klass koosnes enamasti muhameedlastest, riigi rahvastik aga põhiliselt mitte-muhameedlastest, eriti hindudest, siis oli riigivõimu kindlustamise seisukohalt olulise tähtsusega muhameedlaste ja mitte-muhameedlaste vahelkordade reguleerimine. Akbar kaotas pearahamaksu, mida varem nõuti mitte-muhameedlastelt. Ta hakkas ka hindusid määrama kõrgetele ametikohtadele riigis. Kehtestati ususalivus. Sel teel lootis Akbar riigivõimu sotsiaalset baasi laiendada. Omasuguseks taotluseks oli Akbari püüd teha

lõpp usulistele võitlustele uue usu kehtestamisega. Selle põhimõtteid koosnesid kõigile India usunditele omastest ühistest põhiprintsiipidest. Nimetamisväärsset tulemust see taotlus siiski ei andnud. Uus religioon leidis järgijaid õukonnas, mujal aga jäid rahvahulgad vana juurde, ja vaimulikud võitlesid nagu varemgi igauks oma usu eest.

6. India XVII saj. esimesel poolel

Pärast Akbari surma, tema poja Džahangiri (1605-1627) ja pojapoja Džahani (1628 - 1657) valitsemise ajal hakkas Suurmoguli riik sisemiselt nõrgenema, kuigi tema territoorium sõdade kaudu laienes (lõuna poole). Seoses talurahva ekspluateerimise kasvuga teravnesid talupoegade ja feodaalide suhted ning kasvas antifeodaalne liikumine. Sõjad mõjusid negatiivselt majandusele, eriti põllumajandusele Dekkani kiltmaal. Sõjaväe võitlusvõime kahanes, tugevnesid džagirdaride püüdlused kindlustada oma õigusi läänivaldustele. Riigi keskvoim nõrgenes, millega ühenduses julgesid mitmed suurfeodaalid alustada mässu suurmoguli vastu.

7. Kultuur suurmogulite ajal XVI ja XVII saj.

Kultuur mainitud perioodil oli suhteliselt kõrgel tasemel, sisaldades nii India, Iraani kui ka Kesk-Aasia rahvaste kultuuride elemente. Selle viljelejad olid imeväärased talendid, kellest paljude nimedki on jäänud teadmatuks. Kultuuriloomingut toetasid innukalt suurmogulid, eriti Akbar ja padišahh Džahan, milleks majanduslikud võimalused loodi rahva tööga. Paljud suured ülesanded tulid just õukonnast. Briti silmapaistev koht tolelaegses kultuuris oli arhitektuuril. Sellele pööras suurt tähelepanu juba Babur, kes asetaski pearõhu mosseede ehitamisele. Mainimist väärib ka suure pargi rajamine Kabulisse. Arhitektuuri suurimad saavutu-

sed langevad Akbari ja Džahani valitsemisajale, hiljem hakkas maad võtma langus. Akbari aja varasemaks ehituseks on Humajuni mausoleumi ehitamise lõpuleviimine, suure kunstilise väärtusega on ka lossid-kindlused Agras ja Lahore'is. Kuid kõige silmapaistvamaks saavutuseks on kahtlemata Fathpur Sikri linn. See rajati niiõelda tühjale maa-alale, kus ainult metsloomad olid ringi hulkunud. Linna keskuseks on kõrgendikul asetsev kindlus ümbermõõduga 9,65 km. Sinna ehitati lossid, moséed, mausoleumid jne. Kindlusest madalamal, laiadel terrassidel asetsesid eramajad. Omaaegne Fathpur Sikri on tänaseni säilinud, selle kõrvale on aga tekkinud uus linn. Akbari-aegne Fathpur Sikri oli India ilusaimaks linnaks, seda on kutsutud kivist muinasjutuks. See oli ehitatud hiilgavaks residents-linnaks ja aastail 1569 -1583 oligi pealinnaks. Kuid siis lahkus padišahh linnast ja algas Fathpur Sikri tühjenemine ning allakäik. Oluliseks põhjuseks oli arvatavasti kasvav veepuudus.

Džahani-aegsetest ehitustest tuntuim ja ühtlasi moglehiteaegsete ehituste pärlik on Tadž-Mahal Agras. Selle laskis ta ehitada oma abikaasa auks. Mausoleum ehitati aastail 1631-1653 peamiselt valgest marmorist, kuid kasutati ka punast liivakivi. Ehitusmaterjali ja muud tuli lähemalt ja kaugemalt kohale tuua, näiteks valget marmorit Džaipuri lähedalt, liivakivi Fathpur Sikrist, vääriskive Tiibetist, Uraalidest jne. Mausoleum tugineb marmoralusele mõõtmega 104 x 104,7 m, kõrgus 5,5 m, selle nurkadel asetsevad minaretid. Mausoleumi fassaadi laius on 56,7 m. Mausoleumil asetseva kuppeltorni kõrgus ulatub aga 74 meetrini. Ehitise juurde kuulub park, mis on kanalitega neljaks jaotatud. Kogu ansamblit ümbritseb kolmest küljest müür, neljandast Džamna jõgi. Mausoleumi keskruumis asetsevad padišahhi ja tema abikaasa sarkofaagid. Muidugi on mausoleumis suuri rikusi kulla, hõbeda ja igat sorti kalliskividena.

Džahani-aegset arhitektuuri iseloomustavad ka Akbari mausoleum Sikandras ning mitmed hiilgavad lossid. Nendest nimekam on Džamna jõe paremale kaldale ehitatud loss-kind-

Ius, mis on tuntud Punase Fordi ehk Delhi kindluse nime all. Punaseks fordiks nimetati seda seetõttu, et oli ümbritsetud punasest liivakivist müüri-ga. Arhitektuuri kõrval oli kujuk-tavas kunstis tähtsal kohal miniatuurmaal; mis elas oma õitsengu üle samuti XVI saj. ja XVII saj. esimesel poolel. Sellega tegelesid mitme maa kunstnikud. Oma sisult oli see aristokraatlik, kujutades stseene valitseva klassi elust, andis pilte minevikust, õukonnast, jahipidamisest jne. Sa-geli leidis miniatuurmaal rakendamist käsikirjade ja raa-matute illustreerimisel. Miniatuurmaali stiilis oli mõnel määral arenenud ka seinamaal. Pintsli-d valmistati oravakar-vadest või linnusulgedest, eriti peente joonte jaoks tarvi-tati ainult ühest juuksekarvast valmistatud pintslit. Minia-tuurmaali parimateks esindajateks on Dasnavath, Basawan ja Ustad Mansur. Suurimaks kirjanikuks-poeediks tol ajal oli Tulsī Das (1532-1623) oma poemiga "Ramajana" (pikema tiit-liga "Ramatsāritamanasa"). Tulsī Das pärines brahmanite hul-gast ja enamasti elas ta Benaresis, ei kuulunud seega Akba-ri õukonda. "Ramajana", oma peateose kallal olevat ta tööta-nud 40 aastat. Selles jutustatakse mütoloogilise kangelase tegudest, tema võitlusest ülekohtu vastu, õiglasema elu loo-mise eest. "Ramajana" oli Indias väga populaarne. Külades ja linnades kanti pidulikumail juhtudel sellest katkendeid ette. Kirjutatud oli "Ramajana" hindi keeles. Akbari õukon-na kuulsamaid luuletajaid oli Faizi, kes kirjutas pärsia keeles. Nimekaks luuletajaks oli seal ka Tansen oma võluva-te loodus- ja armastuslauludega ning pime poeet Sur Das, kelle tundeküllased hindikeelsed armastuslaulud pole täna-päevalgi väärtust kaotanud.

Silmapaistvad ja väga omapäraste joontega olid tollal ka teater, muusika ja tants.

Suurmoguliteaegne ajalookirjandus on tähelepandav oma kroonikate, mamuaarteoste ja muude ajalooalaste töödega. Väärtuslikuks ajaloo-allikaks on Baburi memuaarid "Babur name". Nendes antakse palju ajaloolist, geograafilist, et-nograafilist ja kultuurialast materjali selle keskkonna

kohta, kus Babur liikus. Indiat ülistab ta kui tähelepanda-
valt ilusat maad. Mäed, jõed, metsad, tasandikud, loomad,
linnud, taimed, elanikud, nende keel, tuuled ja vihmad -
kõik olevat seal meeldivalt omapärane. Isegi Hindustani
konnad olevat tähelepanuväärt, Akbari-aegsetest ajalookir-
jutajatest on nimekam Abul-l-Fasl. Tema kuulsamateks töö-
deks on "Akbar name" ja "Ain-i-Akbari". Esimeses antakse
ülevaade Akbari poliitilisest ja sõjalisest tegevusest, tei-
ses käsitletakse riigi halduskorda ja antakse statistilist
materjali. Abul-l-Fasl oli Akbari sõber ja armastas teda
ülistada. Kuid ta kasutas ja need annavad ta töödele
tööks vajas. Neid ta kasutas ja need annavad ta töödele
ülistustest hoolimata suure ajaloolise väärtuse. Teiseks
nimekaks ajaloolaseks oli Badauni, kelle tööd aitavad tasa-
kaalustada Abul-l-Fasli töid, kuna tema suhtus kriitiliselt
ja koguni vaenulikult Akbari valitsemisse ja valitseja isi-
kusee.

V. IRAANI FEODAALRIIK XVI SAJ. JA XVII SAJ.

1. POOLEL

1. Safaviidide riigi rajamine

Bagdadi kalifaadi lagunemisel tekkis Iraani territooriumile teatavasti mitu feodaalriiki oma kohalike dünastiatega eesotsas. Iraan oli seega poliitiliselt killustatud. XI saj. keskel alistasid Iraani seldžukid. Seoses Tšingiskhaani suure invasiooniga läände langesid Iraani teatud alad mongolite võimu alla. XIII saj. keskel toimus aga mongolite uus invasioon Iraani suurkhaani venna Hulagu juhtimisel ja see pani mongolite võimule Iraanis juba püsiva aluse nn. Hulagiidide riigi näol. See riik hõlmas peale Iraani teisi maid, aga Iraan oli selle tuumikuks. Mongolite invasioon tõi siingi kaasa suure laose, tootlike jõudude nõrgenemise ja kultuuri languse. Alles aastate pärast algas uus edasimineku majanduse ja kultuuri alal.

XIV saj. 2. poolel langes Iraan uue sissetungi ohvriks. Aastail 1380–1393 alistas Iraani Timur. Tema surma järel a. 1405 killustus Iraan uuesti, jagunedes mitmeks feodaalkonnaks, kelle vahel käis sageli võitlus võimu pärast. Selle tagajärjel tekkis loomulikult muutusi Iraani poliitilises struktuuris. Otse XV saj. lõpul olid kõige tugevamad nn. "Valgete Oinaste" (ak-kojunlu) ja Horasani timuriidide riigid. "Valgete Oinaste" dünastia (nimetus tuli teatavasti selle lipul olevast valge oina kujutisest) haaras Lääne- ja Kesk-Iraani, osa Taga-Kaukaasiast ühes Lõuna-Aserbaidžaaniga, Kurdistani ja olulise osa Mesopotaamiast. Timuriidide riigi koosseisu kuulusid peale Horasani ka Afganistan ja Turkmeenia. XV saj. lõpul ja XVI saj. algul muutus Iraani ühendamine ja tugeva kesk võimu loomine

ña pakilisemaks. See oleks taganud sisevõitluste lõpetamise ja loonud paremaid võimalusi maa majanduslikuks arenguks, oleks andnud feodaalidele suuremaid võimalusi võitluseks ekspluateeritavate rahvahulkadega ja võimaldanud vahet ka edukalt vastu astuda Türgi riigi ekspansioonile itta. Iraani uus ühendamine sai teoks Safaviidide dünastia juhtimisel, kelle valdused asetsesid XV saj. lõpul Aserbaidžaanis, Kaspia mere edelarannikul. Safaviidide residentsiks oli Ardabili linn. Võitluses võimu pärast suutsid nad endile kõigepealt kindlustada aserbaidžaanide hõimude aristokraatia poolehoidu. Sealsed hõimud said Safaviidide dünastia hilisemate võitluste ja vallutuste peatoeks. Rahvamasside poolehoidu kindlustamiseks kuulutasid nad end šii-ismi pooldajateks, kuna šii-ism oli laialt levinud ja populaarne rahva hulgas. Dünastia autoriteedi tõstmiseks väitsid Safaviidid oma pärinemist Muhamedist Ali liini pidi. Eraldusmürgina kandsid Safaviidide pooldajad punaseid peakatteid, kus oli 12 volti 12 imaami auks, keda šii-iidid austasid. Peakatte järgi kutsuti neid punapealisteks. Iraani ühendajaks sai Ismail Safaviid, kes 1499.a. tõusis punapealiste juhiks. Ismaili esimeseks sammuks oli Põhja-Aserbaidžaanis alistamine. A. 1502 hõivati Lõuna-Aserbaidžaanis ühes Täbrise linnaga. Ja samal 1502. aastal laskis Ismail end šahhiks kuulutada (valitses a-il 1502-1524).

Pealinnaks sai Täbris. Riigiusuks kuulutati kohe šii-ism. Seega oli alus rajatud Safaviidide feodaalriigile. Järgnevalt õnnestus Ismailil alistada muudki Iraani alad, välja arvatud Horasan. A. 1507 langesid Safaviidide võimu alla Armeenia, Kurdistan ja osa Horasanist. A. 1508 aga alistati Mesopotaamia ühes Bagdadiga. Safaviidide kätte olid langenud ka šii-iiitide pühad linnad Medžef (kus oli surnud Ali) ja Kərbela (tema poja Huseini hukkimispaik). See tõstis Safaviidide autoriteeti šii-iiitide silmis. 1510. a. võideti usbekkide valitseja Šeibani väed, kes ise põgenemisel tapeti. Selle võidu tagajärjel langes Safaviidide kätte kogu Horasan ning maad kuni Amudarja jõeni. 1517.a.

õnnestus alistada ka Ida-Gruusia. Baskeks ja vaheldusrikkaks osutus aga võitlus, mida Safaviididel tuli pidada Türgiga. Võitlus käis sisult muidugi võimu ja maade ning kaubateede pärast, kuid see arenes teravalt ideoloogiliste loosungite all, kuna Türgi oli sunniitlik, Iraan aga šiitlik maa.

XVI saj. oli üldse kaks Iraani - Türgi sõda: esimene aastail 1514-1555 ja teine 1578-1590. Esimese sõja tagajärjel kaotas Iraan Mesopotaamia alad koos Bagdadiga, suurema osa Kurdistanist, Armeenia ja Gruusia aga tulid jagamisele, mille alusel nende maade idaosad läksid Iraanile, läänealad - Türgile. Türgi oht oli nii tõsine, et šahh Tahmasp I (1524-1575) viis pealinna Täbrisest ida poole Kazvini. Teise sõja tagajärjel läks Aserbaidžaan ühes Täbrise linnaga Türgile, siis ka Gruusia ja Armeenia idapoolsed osad, Kurdistan ja suur osa sellest lõuna pool asetsevast Luristanist.

2. A b b a s I . R i i g i v õ i m u t u g e v -
d a m i n e . S õ j a v ä e r e f o r m .
V õ i t l u s T ü r g i g a

Abbas I valitsus (1587-1629) algas Iraanile raskes olukorras. Šahhi võim oli Tahmasp I valitsuse lõpupoole muutunud tühiseks, kaotanud peaaegu oma mõju, maal olid levinud rahvaülestatõusud, siin-seal puhkesid feodaalide omavalitselised võitlused, majandus oli alla käimas. Läänest aga surusid peale võidukad Türgi väed ja idas olid uzbekid mõningad alad vallutanud.

1590.a. tuli leppida suurte maa-alaliste kaotustega Türgile. Sellises olukorras sai Abbas I valitsuse esimeseks ülesandeks tugeva kesk võimu ja armee loomine. Tugev sõjavägi oli tähtis mitte ainult võitluste seisukohalt välisvaenlastega, vaid ka riigi kesk võimu mõjukuse tõstmiseks. Abbas I kujunes kõige silmapaistvamaks Safaviidide dünastiast šahhiks. Tema püüdlused tugeva riigivõimu rajamisel leidsid

toetust nendes feodaalsetes ringkondades, kes aja ülesandeid suutsid mõista ja kes lootsid keskvoimult abi talurahva ekspluateerimise kindlustamiseks, aga ka kaupmeeste ja käsitöölaliste poolt, kellele tugev ning tsentraliseeritud võimuga riik tõotas anda enam kui laostunud olukord.

Iraani senine sõjavägi oli koosnenud põhiliselt hõimude (eriti punapealiste) poolt väljapandavatest irregulaarsetest üksustest. Iraani ühendamiseks peetud võitlustes oli selline sõjavägi oma ülesande üsna hästi täitnud. Võitluseks säärase ohtliku vastasega nagu Türgi ei olnud ta aga küllaldane. Kriit on märkimisväärne mahajäämus relvastuses, aga ka distsipliini langus. Abbas I rajas alalise 44000 mehe suuruse sõjaväe, mis komplekteeriti värbamise teel. See koosnes jala-, ratsa- ja suurtükiväest, kusjuures ka kaks esimest väeliiki olid varustatud tulirelvadega. Selle kõrval jäid senised hõimuväed põhiliselt püsima, kuid punapealiste osa nendes langes tunduvalt. Sõjaväereformil oli oluline poliitiline tähtsus. Kuna juhtiv osa armees oli läinud regulaarväele, väheneb punapealiste rändhõimude ja nende aristokraatia sõjaline ja poliitiline mõju ning nõrgeneb šahhi sõltuvus nendest. Tulusid kindlustas Abbas I endale olulisel määral maadest, mis seisid tema otseses käsutuses ja mida ta ikka püüdis suurendada. Tuginedes regulaararmeele surus Abbas I armutult maha ülestõusud ja tõrksate feodaalide vastupanu. Ei antud armu ebakuulekatele väeülematele ega oma poegadelegi. Pealinn viidi veel enam sisemaale. A. 1598 sai selleks Isfahan, mis muutus järgnevalt suureks ja ilusaks linnaks. Nimekamaks ehituseks oli siin šahhi loss fassaadiga peaväljakule, kus toimusid polomängud, aga ka hukkamised.

Mis puutub võitlustesse välisvaenlastega, siis paranes Iraani olukord. Kolmandas Iraani - Türgi sõjas a-il 1602-1612 (või 1613) oli Iraan võidukas. Talle jäid rahu sõlmimisel kogu Aserbaidžaan, Ida-Armeenia ja Ida-Gruusia, osa Kurdistanist ja Luristan. Sõjad Iraani ja Türgi vahel a-il 1616-1618 ja 1623-1639 nimetamisväärsed muutusi siin

ei toonud. Võitluses usbekkidega kindlustas Abbas I Iraanile uuesti Horasani. Safaviidide võimu alla langes ka lääneosa Afganistanist. Seega oli Safaviidide feodaalriik XVII saj. 1. poolel territoriaalselt üsna lai, ulatudes Türgist Afganistani ning Pärsia lahest Kesk-Aasiasse ja Taga-Kaukaasiasse.

3. Safaviidide riigi sotsiaalmajanduslik areng

Riigi kesk võimu tugevdamise püüetega ja riigi sõjaväe võimsuse tõstmisega kaasnesid mitmed muutused sotsiaalses ja majanduslikus elus. Toimus oluline maafondi ümberjaotamine. Abbas I ajal suurenesid tunduvalt, võrreldes senisega, riigi- ja samuti ka šahhi perekonna maad - šahhi domeenid, See toimus loomulikult seni feodaalide käes olnud maade arvel. Riigimaadest läksid tulud sõjaväe ja administratiivaparaadi ülalpidamiseks, šahhi domeenidest aga õukonna ja šahhi perekonna käsutusse. Üsna tugevasti kasvasid ka kirikumaa. Läänivaldustest sai kõige levinumaks vormiks tiijul, s.o. lään, mida anti ametiajaks ja mida võidi ka alati tagasi võtta. Läänide arv aga üldiselt vähenes. Säärane maade jagunemise kord kindlustas riigivõimule mitte üksnes tulude kasvu, vaid ka kindla kontrolli feodaalide üle. Abbas I võitles üldse feodaalide suurte maavalduste vastu, mis võimaldanuks neil separatistlikku poliitikat ajada. Paraku tuli rändhõimudele jätta siiski üsna suuri maa-alasid. Oli ka eramaid, mille valdajad polnud seotud teenistuskohustustega riigi vastu, küll aga pidid nad maamaksu maksma. Kõigi maade harimine kuulus loomulikult talupoegadele väikemaapidamise kujul, Feodaalrenti tuli tasuda üldiselt natuuras, põllumajandussaadustes, kuid kohati hakati nõudma ka raha.

Safaviidide riigi elanikud olid enamasti paiksed, kuid umbes 1/3 oli veel ränd-karjakasvatajaid. Nendelt võetavad maksud olid vähemad kui paiksetelt põlluharijatelt. XVII sajandil, Abbas I valitsuse ajal, näitas põllumajandus

teatud tõusu. Selleks mõjus kaasa suurema tähelepanu pööramine irrigatsioonile, uute kanalite ja kaevude käikulaskmine ja mõõdukas talurahva ekspluateerimine, mis tõstis talupoegade tõiindu. Tähtsal kohal oli Iraanis endiselt teravilli (nisu, riis, oder). Puuvilla tähtsus oli kasvamas lina arvel. Kasvatati ka ravimtaimi ja vürtse. XVI saj. lõpul, XVII saj. algul hakkas levima tubaka kasvatamine. Mõningates oasides kasvatati ka ooplumimoone. Üsna laialt oli levinud mooruspuude, datlipalmide, viinamarjade, tsitrusviljade ja rooside kasvatamine. Viimaseid kasvatati roosiõli saamiseks. Karjanduses langes pearõhk lammaste, kitsede, hobuste ja kaamelite kasvatamisele. Aga kasvatati ka veiseid. XVI saj. lõpul ja XVII saj. 1. poolel näitas tõusu ka tõiendus, mis andis kõrge kvaliteediga siidriiet, brokaati, sametit, puuvillast riiet, vaipu, nahkesemeid, keraamikat, relvi jne. Käsitöölised olid oma kutsete alusel koondunud tsunftidesse. Riigile pidid nad andma ühe osa oma toodangust või siis maksma rahalist lõivu. Kogu siidesemete toodang läks riigi poolt määratud hinna alusel šahhi käsutusse. Tema jaoks töötasid otseselt õukondlikud meistrid, kes selle eest palka said.

Laienes kaubandus, seejuures ka väliskaubandus. Iraanil olid väliskaubanduslikud suhted mitmete maadega, kelle hulgas olid Inglismaa, Holland, Prantsusmaa, India, Türgi, Venemaa jt. Iraanist läks välja siidriiet, sametit, brokaati, kasukaid, keraamikat, juveelitooteid, hobuseid, veine, tubakat, vaipu, terast, vääriskive, kuivatatud puuvilja jne. Iraani toodi kalevit, peegleid, paberit, klaasi, viina, mõningaid metalle, mett. Abbas I ise võttis väliskaubandusest osa, muidugi oma volinike kaudu, saades suuri tulusid ja oli õieti suurimaks kaupmeheks Iraanis.

Kaubanduslike suhete laiendamise püüd viis Abbas I valitsuse konfliktiks Portugaliga, kes oli XVI saj. algul enda kätte haaranud Ormuzi ja valitses Pärsia lahe üle. Kuid just seda teed vajati Iraanis siidi väljaveoks Euroopasse. Kuna portugallaste võimu murdmisest oli huvitatud ka Inglise

Ida-India kaubakompanii, siis viis see teda koostööle Iraa-
niga. Ida-India kaubakompanii laevastiku kaasabil hõivas
Abbas I 1613.a. Ormuzi, mis tähendas portugallaste võimu
lõppu seal. Ormuz kaotas siitpeale oma tähtsuse, kuid tema
osa läks üle uuele sadamale Bandare Abbasile. Abi eest kind-
lustati aga Ida-India kaubakompaniile rida privileege. Ing-
lased võisid tollivabalt kaubelda kogu Safaviidide riigis,
avada oma kaubamaju ja kontoreid mitmetes linnades, kusjuu-
res nad ei allunud Iraani seadustele. Niisugused õigused
läksid järgnevalt üle ka Hollandi Ida-India kaubakompaniile.
Seega algas lääneeurooplaste ulatuslikum koloniaalne sisse-
tung Iraani. Kaubanduslikud sidemed soodustasid omakorda ka
diplomaatiliste suhete kujunemist. Venemaaga algas saatkon-
dade vahetamine 1588. aastaga. Iraani kaupmeestele sai Ast-
rahan alalise kaubavahetuse kohaks. Saatkondi vahetati Ing-
lismaa, Hollandi, Prantsusmaa ja Hispaanlaga. Saksa-Rootsa
keisriga ja ka paavstiga. Saatkondade vahetus tähendas tol-
lal ka rikkalike kingituste vahetamist, niisiis oli nagu
omasuguseks väliskaubanduse vormiks.

Töönduse ja kaubanduse paisumisega tugevnesid ka lin-
nad, kus elahike arv kasvas. Nimekamateks olid Isfahan,
Kazvin, Ardabil, Erevan, Täbris ja Širaz.

4. R i i k l i k o r g a n i s a t s i o o n

Šahhi võim oli Safaviidide riigis piiramatu, despoot-
lik. Nagu juba märgitud, teostas Abbas I seda ka täielikult.
Šahhi käsutuses oli vastav bürokratlik aparaat. Šahhi kõr-
val eksisteeris nõuandva häälega riiginõukogu, kõrgeim
medžlis, millesse kuulus seitse tähtsat ametnikku, kes eten-
dasid juhtivat osa maa valitsemisel šahhi otsuste täidevi-
misel. Need olid: suurvesiir kui kogu administratsiooni
juht, tema asetäitja, tseremooniade peajuhataja, kõrgeim
kohtunik (tsiviilasjades) ja kolm sõjaväe juhti. On iseloo-
mulik, et nii šahhil kui ka riiginõukogul tuli ikka arves-
tada kõrgeima võimalikkonna arvamust. Riiginõunikel kui ühe

või teise ala juhtijatel oli muidugi oma alluv ametnikkond. Üsna arvukas oli igasuguste ametite ja ametimeeste hulk šahhi õukonnas. Administratsioonile oli iseloomulik jagunemine kahte ossa. Ühed tegutsesid provintssides, kus domineerisid riigimaad, ja teine osa valitses provintse, kus asetsesid šahhi domeenid.

Riigimaade provintssides kuulus provintsi valitsejale administratiivne ja sõjaline võim ja mõnelgi neist oli võimu parandamise õigus. Šahhi domeenide alal kuulus provintsi valitsejale ainult tsiviilvõim ja nad määrati alati šahhi poolt ainult teenistustajaks. Kohapealne kohtuvõim kuulus šahiitlikule vaimulikule, kes seda teostasid kirikuõiguse alusel.

6. V a b a s t u s - j a a n t i f e o d a a l -
n e v õ i t l u s S a f a v i i d i d e
r i i g i s X V I s a j . l õ p u l j a
X V I I s a j . 1 . p o o l e l

Safaviidide feodaalne valitsus kaitses loomulikult valitseva dünastia, ilmalike ja vaimulike feodaalide poliitilisi ja majanduslikke huve. Silmas peeti ka rikast kaupmeeskonda. Kõik see oli rajatud talurahvahulkade ja käsitööliste ekspluateerimisele ja kehtiva korra kindlustamisele. Kui siin ka mõõndusi tehti, siis tehti seda klassivõitluse teravnemise ärahoidmiseks. Rahvahulkadel tuli kannatada aga mitte üksnes feodaalse rõhumise all. Sõjad, eriti Türgiga, olid sagedased, mistõttu laiad alad käisid käest kätte, olid võitluse tallermaaks ja kannatasid eriti laastamiste all. Nendes piirkondades oli rahva olukord raskem kui mujal.

XVI saj. lõpul ja XVII saj. varasematel aastakümnetel haaras rahva võitlus eriti Taga-Kaukaasia maid. Need olid sõdade all rängalt kannatanud, kuid sellest hoolimata süvenes siin feodaalne rõhumine. Rahvahulkade antifeodaalne võitlus oli siin lisaks ka vabastuslik, kuna püüti vabaneda Safaviidide võimu alt ega soovitud muidugi ka Türgi võimu.

Abbas I surus kõik need liikumised suure karmusega maha. Kuni 100 000 grusiinlast asustati sellega seoses vägivaldselt Iraani sisealadele. Oli ülestõuse mujalgi, millest suurim oli Gilani provintsis Iraani põhjaosas a. 1629, s.t. pärast Abbas I surma. Siin arenes võitlus šahhi ametnike vägivalla ja maksude tõstmise vastu. Ülestõusust olid haaratud talupojad, linnakehvikud ja käsitöölised. Liitusid isegi mõned feodaalid, kes ühel või teisel põhjusel ei olnud rahul valitsuse poliitikaga. Ülestõusust võttis osa kuni 30 000 inimest. Üsna tugevad olid ka lahkulöömise puuded Safaviidide võimu alt. Uueks šahhiks kuulutati keegi vaesunud feodaal Adil-šahhi, s.t. õiglase šahhi nime all. Kuid Safaviidide käsutuses oli tollal küllalt sõjalisi vahendeid, seda enam et feodaalid, kes olid ülestõusuga liitunud, reetsid selle. Adil-šahh langes vangki ja hukati. Ülestõusnute vastu rakendati aga massiliselt repressioone. Kuigi ülestõusu-liikumised kõik purustati, kõigutasid nad siiski Safaviidide võimu, mis üldse pärast Abbas I surma läks vastu langusele.

VI. OSMANI IMPEERIUM XVI SAJ. JA XVII SAJ. 1.

POOLEL

1. Uued vallutused XVI saj. keskpaigani

Juba XV saj. lõpuks oli Türgi kujunenud territoriaalselt suureks riigiks. XVI saj. 1. poolel ja 2. poole algul tema maa-ala kasvas veelgi uute vallutuste kaudu idas ja läänes. Üsna sultan Selim I (1512-1520) valitsemise algul, a. 1514 algas sõda Safaviidide Iraaniga. Türgi väed olid üldiselt võidukad Taga-Kaukaasias, Põhja-Iraanis, Kurdistanis ja Mesopotaamias. I Türgi - Iraani sõda kestis siiski pikka aega ja selle tulemused fikseeriti rahulepingus alles a. 1555. Varsti pärast sõja puhkemist Iraaniga alustas Selim I võitlust Safaviidide liitlase Egiptusega. A. 1516-1517 hõivati Süüria, Palestiina, Hidžas ühes Meka ja Medinaga (mis kõik olid kuulunud Egiptuse võimu alla) ning Egiptus koos Liibüaga. Egiptuse riigil oli lõpp. Mainitud alade hõivamisega läksid Vahemere kaubateed türklaste ainuvõimu alla. Vahemere idaosa üle valitses tugev Türgi laevastik. Vallutuspoliitikat jätkas energiliselt Suleiman I¹ (1520 - 1566), keda on tituleeritud ta seadusandliku tegevuse pärast "Seaduseandjaks" (Kanuni) ja luksusliku õukondliku elu tõttu - "Toredaks". Türgi riik saavutas tollal suurima võimsuse. Suleiman I vallutuspoliitika peatähelepanu koondus sissetungile Kesk-Euroopasse. Konjunktuur näis olevat selleks soodus, kuna Sakaa Rahvuse Rooma riik, kes oli siin peavastaseks, oli lõhestatud poliitilistest vastuoludest ja reformatsioonist ning pealegi oli keiser Karl V (1521 - 1556) korduvalt sõjas Prantsusmaaga. A. 1521 hõivasid Türgi väed Belgradi, mis kuulus tollal Ungarile. Seega oli raja-

¹ Sageli nimetatakse ka Suleiman II.

tud vajalik platsdarm edasitungiks. Augustis 1526 purustas Suleiman I Ungari kuninga Lajos II väed Mohácsi lahingus samanimelise linna lähedal. Lajos II langes võitlusväljal, Ungari iseseisvusel oli lõpp. Suurem osa Ungarist läks järgnevalt Türgi, väiksem osa Austria võimu alla. 1529.a. seis aga suur Türgi vägi juba Viini all (ajaloos esmakordselt). Noolimata korduvatest rünnakutest ei suutnud türklased siiski linna vallutada. Garnison, mis oli arvuliselt piirajaist küll tunduvalt väiksem, kaitses linna vapralt. Kuna rünnakud tagajärgi ei andnud, linnale oli väljastpoolt abi tulemas, Türgi vägedes hakkasid toidupuudus ja haigused maad võtma ning ka ebaharilikult külm sügisilm oma mõju avaldas, lahkus Türgi vägi linna alt oktoobri keskel. 1532. a. püüti Viini uuesti hõivata, kuid seegi kord tagajärjetult.

Suleiman I ajal jätkusid võitlused ka Safaviidide Iraaniga. 1555.a. sõlmitud rahulepingu alusel ei jäänud Türgile küll kõik maad, mis ta käes olid olnud. Nagu juba seoses Iraani ajalooga märgitud, jäid Gruusia ja Armeenia läänealad Türgile, idapoolsed maad aga Iraanile. Aserbaidžaan jäi Iraanile, Kurdistan suuremas osas Türgile. Temale läks ka Mesopotaamia ühes Bagdadiga.

Türgi positsioon tugevnes ka Vahemerel ja Põhja-Aafrikas. Veneetsia kaotas Vahemeres mitmed saared Türgile. 1522.a. hõivasid türklased Johannitide Ordult Rhodose saare, mis sai tähtsaks Türgi merevõimu tugipunktiks Vahemere idaosas. A. 1551 läks türklaste kätte Tripolitaania ja a-il 1519-1554 langes nende võimu alla Alžeeria. Siit ohustati alaliselt laevaliiklust Vahemere lääneosas.

2. Türgi rahvusvahelise positsiooni tugevnemine. Liit Prantsusmaaga. Vahekord Venemaaga

Uued sõjalised võidud andsid Türgi feodaalidele eesotsas sultaniga uusi rikkusi sõjasaagi, maade ja uute rah-

vahulkade ekspluateerimise kaudu. Türgi sõjaline lõogivõimsus tugevdas tema autoriteeti rahvusvahelises elus. Üks ja teine riik püüdis temaga sidemeid luua kas siis võimaliku agressiooni vältimiseks või abi saamiseks oma vaenlaste vastu. Suleiman I püüdis loomulikult kujunenud olukorda ära kasutada. Eriti märkimisväärne on "Rahu, sõpruse ja kaubalepingu" sõlmimine Türgi ja Prantsusmaa vahel 1535.a. Oma poliitilises osas oli leping suunatud Saksa Rahvuse Rooma riigi vastu. See pidi vastastikuse abistamise alusel soodustama Türgi hegemoniataotlusi Lääne-Euroopas ja tugevdama Prantsusmaa positsiooni Saksa Rahvuse Rooma riigi suhtes. Uudsuseks oli see, et kahe erineva usulise ideoloogiaga maa vahel domineerisid lepingu sõlmimisel poliitilised, mitte enam usulised kaalutlused, kuigi Prantsuse kuningas François I omal maal oli järjekindel katolitsismi kaitsja ja Suleiman I pidas end kõigi muhameedlaste peaks. Ka majanduslikud huvid aitasid ületada ideoloogilisi tõkkeid. Prantsuse kaupmeestele kindlustati Türgi riigis rida majanduslike privileege ja ka eksterritoriaalsuse õigus, s.t. nad ei allunud Türgi, vaid Prantsuse konsulaarkohtutele. Prantsusmaale antud kaubandusalased privileegid polnud esimesed, mida Türgi mõnele välisvõimule andis. Juba XV saj. keskel olid Genua ja Veneetsia neid saanud. Kuid Prantsuse kaupmeeste kätte läks järgnevalt väga tugev positsioon Lääne-Euroopa ja Türgi vahelises kaubanduses. Alles XVII saj. hakkas inglaste ja hollandlaste tähtsus siin vastavate privileegide alusel tõusma. Saaraseid lepinguid, mis sisaldasid Türgi poolt antavaid privileege ühe või teise riigi alamatele, seejuures esmajoonel kaubanduslikke, on ajaloos nimetatud kapitulatsioonideks. Nimetus tuli ladinakeelsest sõnast "capitula" (peatükid), milleks vastavad lepingud olid jaotatud. Algul olid kapitulatsioonid täiesti võrdõiguslikud lepingud, seal märgitud privileegid olid Türgi poolt vabatahtlikult antud. Kui Türgi riik aga hakkas nõrgenema ja hiljem üsna nõrgaks muutus, oli ta juba sunnitud privileege välisriikidele andma. Siis muutusid kapitulatsioonid Türgile mittevõrdõiguslikeks, orjastavateks lepinguteks.

Mis puutub vahekorda Venemaaga, mis etendas hilisematel aegadel Türgi välispoliitikas väga tähtsat osa, siis XVI saj. 1. poolel oli see rahulik. Türgi oli teatavasti seotud sõdadega idas ja läänes ning Musta mere põhja- ja idarannik olid juba niikuinii tema võimu all. Ja Venemaalgi oli tegemist mitmete muude küsimustega, mis sundisid hoiduma sõjast Türgiga. XVI saj. 1. veerandil jätkus veel maade ühendamine Moskva ümber (a. 1510 ühendati näiteks Pihkva ja a. 1521 Rjasani vürstiriik) ja samal ajal peeti sõdu Leeduga (a-il 1500-1503 ja 1510 - 1522). XVI saj. keskel oli Venemaa tähelepanu suunatud itta ja kagusse. A. 1552 alistati teatavasti Kaasan ja 1556 Astrahan. Järgnevalt oleks võinud tulla küsimusse Krimmi khaaniriigi likvideerimine, kes oli Venemaale rõõvretki korraldanud ning seisnud Kaasani ja Astrahani selja taga. Kuid võitlus Krimmi khaaniriigiga oleks tekitanud arvatavasti sõjalise konfliktiga Türgiga, sest Krimmi khaan oli Türgi vasall. Kuid see sõda ei saanud tõsiselt siiski kõne alla tulla, sest 1558.a. puhkes Liivi sõda, mille tagajärjel Venemaa sõjalised jõud olid pikemat aega seotud läänes.

3. Türgi majandus ja poliitiline kord Suleiman I ajal

Türgi suured sõjalised võidud XVI saj. 1. poolel tuginesid loomulikult tema sõjalisele ülekaalule vastaste suhtes. K. Marx ütleb, et Türgi oli keskajal ainuke tõeliselt sõjaline riik.¹ XVI saj. keskel oli Türgi feodaalratsaväes kui armee põhiosas ca 200 000 meest, janitsaride korpuses 40 000 ja sultani ratsakaardiväes tema isiklikuks julgustuseks umbes 12 000 meest. Suleiman I käsutuses oli tolle aja kohta võimas suurtükivägi ja sõjalaevastik üle 300 laevaga. Säärane sõjaline jõud tugines majanduslikult põhiliselt oma ja alistatud rahvaste ekspluateerimisele.

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. VI, стр. 189.

Oma osa etendas siin ka kokkurõõvitud sõjasaak. Türgi majanduse domineerivaks osaks oli feodaalne põllumajandus, mida kandis elanikkonna enamiku, talupoegade töö. Feodaalsetes maavaldustes kui talurahva ekspluateerimise majanduslikus aluses kehtisid endised jagunemise põhimõtted. Osa maast seisis sultani, tema perekonnaliikmete ja sugulaste kasutuses. Feodaalrent läks sealt loomulikult ka neile. Olu-line osa maadest kuulus endiselt läänidena feodaalidele, kes neile mineva feodaalrendi arvel pidid ülal pidama vastavalt sissetuleku suurusele ratsanikke ja nende eesotsas ilmuma vajaduse korral sultani käsutusse. Ametiaegseks kasutamiseks oli maid ka riigiametnikel kas palgana või selle lisana. Üsna suured maad kuulusid endiselt islami kirikule. Vähesel määral oli feodaalidel ka nn. eramaid, millelt neil mingeid kohustusi ei olnud.

Maad hariti endiselt väikemaapidamise kujul, kusjuures peamist osa etendas teravilja (nisu ja odra) kasvamine. Kus tingimused olid sobivad, kasvatati viinamarju, puuvilla, lina, mooruspuid jne. Peamiseks põllutööriistaks oli puuader ja peamiseks veeloomaks härg. Mitmesuguseid koduloomi kasvasid paiksed talupojad igal pool. Rändlejate juures langes pearõhk karjandusele. Türgi feodaalid elasid enamasti linnades, neid huvitas ainult saadav feodaalrent, mitte aga maaharimine ise. Feodaalrenti maksis paikne talupoeg peamiselt põllumajandussaadustes, vähesel määral ka rahas. Teotööd nõuti vähe, sest feodaalidel puudusid mõisamajapidamised, kus tööd oleks eriti vaja olnud. Rändlejad olid seotud väeteenistuskohustusega, millele lisandus rent karjanduselt. Mittemuhameedlastest mehed vanuses 15-75 eluaastat pidid kõigile lisaks maksma riigile pearaha nagu senigi. Talupojal oli haritava maa kohta parandamisõigus, aga ühtlasi ka kohustus seda harida. Kuna agrotehnika jäi üldiselt endiseks, siis vaevalt põllumajanduse efektiivsus XVI saj. 1. poolel tõusis. Küll aga võis põllumajanduslik toodang üldiselt kasvada asustuse laienemise alusel.

Türgi talupoja õiguslik olukord halvenes XVI saj. 1.

pool. Juba XV saj. lõpul hakkas levima talupoegade kinnistamine maa külge. Seadusandlike aktidega, mis Suleiman I ajal välja anti uue "Seaduste raamatu" (Kanun-name) nime all, muudeti talupoeg täielikult sunnismaiseks. Pagenud talupoega oli feodaalil õigus tagasi tuua maakohadest vähemalt 15 ja linnadest vähemalt 20 aasta jooksul. Konstantinoopoli kohta seadus ei kehtinud. Seal tegi siis "linna õhk" alati vabaks. See tuli loomulikult kasuks pealinna kasvule. Riigivõim oli huvitatud sellest, et põllumajandus normaalselt funktsioneeriks ja feodaalrent korrapäraselt laekuks. Seda nõudis sõjalise organisatsiooni ülalpidamine, selle tugevdamine ja suurendamine. Seepärast püüdis ka feodaalriik kindlustada põllumajandust tööjõuga ja likvideerida tööjõu "voolavust" pagemise kujul.

Mis puutub tööndusse, siis oli see üsna arenenud. Toodangu kasvu stimuleeris omajagu linnade kasv, eriti oluline oli aga Türgi feodaalide ostujõu edasine tõus, osalt talurahva eksploateerimise suurendamise, osalt aga ka sõjasaagi arvel. Ka vajadused armee ja laevastiku varustamiseks suurenesid. Tööndusel tuli esmajoones silmas pidada õukonda, mitmesuguseid feodaale ja sõjaväge. Nende vajadused määrasid arengu suunad. Küla oma naturaalmajandusliku iseloomuga vajas vähe linna käsitöötooteid. Kõige enam oli arenenud tekstiilitööndus (villase, puuvillase ja siidriide valmistamine), jalanõude, relvade ja mitmesuguse sõjavarustuse tootmine, millele lisandusid esemed, mida eriti rikkam kiht tarbis või mida võidi ka eksportida, nagu vaibad, samet, ehted. Türgi käsitöölised olid organiseeritud tsunftidesse, mis rangelt vastavat tootmist ja elu reguleerisid ning ise omakorda riigivõimu range reguleerimise ja reglementeerimise all seisisid. Kaubanduse põhiline osa toimus linnaturgudel, nn. basaaridel (varikatustega kaubatänavatel), kus kaubeldi tavaliselt reedeti. Mõnelpool peeti ka laatu, kuhu tuli maainimesi, linnakaupmehi, käsitöölisi jt. müüma ja ostma. Kuigi linnade varustamine toiduainete ja tööndusliku toorainega käis oluliselt kaupmeeste vahendusel feodaalide

rendiproduktidest, said valupojad ja rändkarjakasvatajad mõndagi müüa ning pididki seda tegema, sest nad vajasid soola, veidi rauda ja mõnda muudki linnast ning ka veidi raha rendiks. Sultani valitsus oli muidugi huvitatud sisekaubanduse arengust, sest sisetollide näol andis see talle tulu. Kaubaliiklusele tuli kasuks teede ja sildade korramine ning teede äärde nn. karavanseraide (peatuspaikade) ehitamine. Arenes ka väliskaubandus. Olulist osa etendasid siin välismaalased. Teatavasti olid Genua ja Veneetsia kaupmehed vastavad õigused saanud XV saj. keskel. 1535.a. sai Prantsusmaa eriprivileegid. Tuleb märkida, et Vahemere idaosa ja selle ümbruses asetsevate maade jaoks oli kaubanduslik konjunktuur võrreldes varasemate aegadega siiski halvenenud, kuna kaubateid kontrollisid Lääne-Euroopa maad. Väliskaubanduslikud sidemed haarasid Türgis rohkem mereäärseid linnu, sisealad jäid neist eemale. Üsna tähtis koht oli orjakaubandusel ja ka orjaturgudel, kus müüdi sõjavange või mõnel muul viisil hangitud orje. Suuremad turud olid Konstantinoopolis, Adrianoopolis ja Egiptuses. Orje kasutasid feodaalid koduses majapidamises, kauneid tütarlapsi läks aga omajagu haaremitesse.

Türgi riiklik kord rajanes XVI saj. 1. poolel, nagu seda näitab Suleiman I "Kanun-name", põhiliselt endistel alustel. Sultani absoluutne võim tugines sõjalis-feodaalsele läänisüsteemile ja islami kirikule. Kõrgeim nõukogu - diivan - oli sultanile tähtsaimaks abiliseks riigi valitsemisel. See koosnes kõrgetest ametikandjatest eesotsas suurvesiiriga. Sinna kuulus ka šeik-ul-islam kui islami kiriku tegelik juht Türgis. Keskvõimu provintsid esindasid asehaldurid - beilerbeid, kes pidid sõja korral oma provintsi feodaalide ratsaväe eesotsas sultani käsutusse ilmuma. Kohutupidamist teostasid islami vaimulike hulgast pärinevad kohunikud - kaadid - kirikuõiguse järgi. Islamlik kirikuõigus oli kogu õigusliku korra aluseks. Erilised isikud - ulemaad (seadusetundjad) - valvasid selle järele, et kogu seadusandlus sunniitliku suuna dogmadega kooskõlas oleks. See

kindlustes sunniitliku islami ideoloogide igati valitseva positsiooni.

4. Talurahva ülestõusud XVI saj. 1. poolel

Väliselt oli Türgi riik XVI saj. 1. poolel igati võimas. Kuid samal ajal teravnesid seal klassivastuolud, mis väljendusid korduvates talurahva ülestõusudes seoses eksploateerimise kasvuga. Eriti rõhuvat osa etendasid siin lisakoormised, mis langesid talurahvale seoses pidevate sõdadega. Nagu nägime, halvenes ka talurahva õiguslik olukord. Üks esimesi talurahva ülestõuse XVI saj. 1. poolel algas 1508.a. Tokati linna ümbruses. See haaras umbes 3000-4000 võitlejat ja suruti maha alles 1512.a. Hoopis suurem ülestõus puhkes aga 1511.a., haarates esialgu Antalja piirkonda ja sellele lähedasi alasid Kagu-Anatoolias. Peatselt aga laienes ta põhja ja loode poole, ulatudes siin Marmara mere lõunarannikuni ja Bursa linnani. Väliselt arenes ülestõus usuliste ši-iitlike loosungite all, sisult oli aga tegemist relvastatud võitlusega feodaalse rõhumise vastu. Ülestõusu juht, tuntud oma ši-iitlike tõekspidamiste ja askeetlike eluviisidega, kandis hüüdnime Šahh-kulu (šahhi ori), millega ta tunnistas ši-iitliku Iraani šahhi Ismail I oma peaks. Türgi feodaalid aga nimetasid teda Šaitan-kuluks, s.t. saatana orjaks. Juba üsna ülestõusu algul koonduis tema ümber umbes 10 000 talupoega-võitlejat. Hiljem see arv kahekordistus. Sultan tegi ülestõusu mahasurumise ülesandeks suurvesiirile, mis näitab, et olukorda küllaltki tõsiseks hinnati. Otsustav võitlus ülestõusnutega toimus idapoolses Anatoolias Sivasi ja Kaiseri linnade vahel. Seal said ülestõusnud purustavalt lüüa. Võitluses langes Šahh-kulu, aga ka suurvesiir. Ülestõusnute riismed pagesid Iraani, kus neid aga üsna halvasti koheldi nende radikaalsete sotsiaalsete taotluste pärast.

1519.a. puhkes Tokati ja Amasja linnade piirkonnas

kirdepoolses Anatooolias uus võimas talurahva ülestõus, mis peatselt hakkas laienema Kesk-Anatoooliale. Ülestõusu juht, tuntud samuti oma askeetlike eluviiside poolest, šaik Dželal kinnitas algul, et peatselt saabub Mahdi, kuid järgnevalt kuulutas ta enda ise Mahdiks, kes Allahi tahtel päästab rahva raskest rõhumisest ja rajab uue, õiglasema olukorra. Mõningatel andmetel oli ta end nimetanud ka "pühaks šahhiks", mis tähendas seda, et ta nägi endas kõigi muhameedlaste ilmlikku ja vaimulikku juhti. Dželali käsutuses oli umbes paarikümne-tuhandeline võitlusjõud, mis koosnes ratsa- ja jalaväelastest. Sellega ta liikus Tokati linna peale. Ülestõusnute võitlusjõud said Selim I poolt kohale saadetud sõjavägedelt siiski otsustavalt lüüa, mis määras kogu ülestõusu edaspidise saatuse. Dželal langes vangi ja ta hukati. Asitõendina võidust ja Dželali hukkamisest saadeti viimase pea Selim I-le Konstantinopolisse. Järgnesid rängad karistused ülestõusnutele ja ülestõusnud piirkondade talupoegadele. Türgi feodaalide ringkonnas hakati järgnevalt rahva ülestõusudest osavõtjaid nimetama dželaliteks. Ülestõusu julma mahasurumise mõju oli talurahvale siiski üsna lühiajaline. Põhjused, mille pärast talurahvas võitles, püsisid. Juba 1520 -ndate aastate teisel poolel olid alad Kiliikiast kuni Kirde-Anatoooliani jälle haaratud ülestõusudest. Kõige ulatuslikum neist puhkes 1526.a. Kiliikias, ulatus põhjas Tokatini ja Kesk-Anatooliast kaugele ida poole. Selle juht Kalender Tšelebi, šii-ismi pooldaja, kuulutas end šahhiks (Kalender-šahh), taotles Osmanite dünastia kõrvaldamist ja uue, oma dünastia rajamist. Ülestõusnute arv tõusis tema juhtimisel umbes 30 000-ni. Ülestõus oli vägagi häiriv riigivõimule, kuna Suleiman I sõjalised plaanid suundusid tollal Kesk-Euroopasse ja pealegi saavutas Kalender Tšelebi korduvalt võite sultani väiksemate väeosade üle. Kuid siis õnnestus suurvesiiril, kellele sultan oli teinud ülesandeks ülestõusu likvideerimise, tekitada ülestõusnute ridades lõhe nende feodaalidele mõnduste lubamisega, kes olid Kalender Tšelebiga liitunud. Seejärel

purustatigi ülestõusnute peajõud 1527.a. suvel. Kalender Tšelebi langes vangi ja hukati. 14. aug. pöördus võidukas suurvesiir tagasi pealinna Kalender-sáhhi pea sadula küljes. Järgnevatel aastakümnetel Türgi idapoolsetes provintsidest suuremaid ülestõuse polnud, küll aga vähemaid käärimisi siin ja seal. Suuremaid ülestõuse puhkes Balkani poolsaare aladel. XVI saj. keskel paigutati janitsaride üksused kõigi provintside keskustesse, kust neid siis võidi kohe kasutada ülestõusude mahasurumiseks. Oma mõju sellel muidugi oli.

5. Türgi languse algus

Türgi silmapaistev sõjaline edu kestis seni, kuni ta oli vastastest sõjaliselt tugevam. XVI saj. viimastel aastakümnetel hakkas olukord muutuma. Tulid esimesed kaotused, kuigi oli ka võite. See näitas, et Türgi sõjaline löögijõud, võrreldes tema vastastega, oli nõrgenemas. Konkreetselt iseloomustavad Türgi seisukorda sõjalisel rindel järgmised tõigad. 1569.a. püüti vallutada Astrahani, mis oleks viinud kaubatee Volgalt Kaspiale ja Iraani ning vastupidi Türgi kontrolli alla. Kavatsetav Doni ja Volga ühendamine kanaliga oleks ühendanud selle kaubatee Aasovi ja Musta merega. Astrahan ühes ümbritsevate aladega oleks olnud platsdarmiks edasistele sõjalistele üritustele, oleks võimaldanud rünnata Iraani põhja poolt ja võib-olla hõivata ka endist Kaasani khaaniriiki. Välispoliitiline konjunktuur näis olevat soodus, kuna Venemaa (kellele Astrahan kuulus) oli seotud Liivi sõjaga. Suurejoonelise plaani täideviimine aga ebaõnnestus. Selle teostamine eeldas hoopis suuremate sõjaliste jõudude väljapanekut, kui see tegelikult toimus. Türgi üksused said Vene vägedelt lüüa, kanali kaevajad aeti laiali. Paljud janitsarid hukkusid tagasiteel Mustal merel tormis. Uusi sõjalisi kokkupõrkeid ei tulnud, kuna nii Türgil kui ka Venemaal oli võitlusi järgnevalt mujalgi.

Juba 1571.a. suvel saavutasid türklased üsna suure võidu, vallutades Veneetsialt Küprose saare, millega Türgi

positsioon Vahemere idaosas tugevnes. Kuid 1571.a. sügisel sai Türgi väga silmapaistva sõjalise kaotuse osaliseks merelahingus Lepanto linna lähedal Korintose lahe suudmes. Türglased seisisid siin vastamisi Hispaania, Veneetsia ja Kiri-kuriigi ühendatud laevastikuga, mida juhtis Hispaania suu-radmiral don Juan d'Austria. Hoolimata arvilisest ülekaalust sai Türgi laevastik siin purustavalt lüüa, kuid see ei vapustanud veel Türgi võimu. Väga kiiresti ehitas ta uue laevastiku. Türgis endas hinnati Lepanto kaotust vähemaks kui lööki Veneetsiale. Tolleaegne suurvesiir ütles, et Lepantos löigati Türgil habe, Küprosega kaotas Veneetsia aga kää. Türgi võitmatuse orel oli siiski langenud. 1574.a. läks küll Tuneesia Türgi võimu alla, aga oma ülemvõimu täielikult Vahemere lääneosale laiendada ei õnnestunud.

Sõjas Iraaniga a-il 1578-1590 oli Türgi üsna edukas. Rahulepingu alusel läks talle suurem osa Aserbaidžaanist ühes Täbrise linnaga, siis ka Gruusia ja Armeenia idapoolsed osad, Kurdistan ja suur osa sellest lõuna pool asetsevast Luristanist. Kolmandas Iraani - Türgi sõjas a-il 1602-1612 (või 1613) oli aga Iraan võidukas. Iraanile jäi rahu sõlmimisel kogu Aserbaidžaan, Ida-Armeenia ja Ida-Gruusia, osa Kurdistanist ja Luristan. Sõjad Iraani ja Türgi vahel a-il 1616-1618 ja 1623-1639 nimetamisväärsed muutusi enam ei toonud.

Sõjas Austriaga a-il 1593-1606 pidi Türgi loobuma tribuudist, mida Austrialt varem nõuti, ja pidi jagama suverääniteeti Austriaga Transilvaania üle. Uute lepingute alusel XVII saj. 2. aastakümnel tuli Austria alamatele anda ka kauplemise võimalusi impeeriumi piirides. Mõnesugune edu oli Türgil sõjas Poola vastu 1620.a., eriti märkimisväärt on aga Kreeta saare minek Türgile sõja tagajärjel Veneetsia-ga a-il 1645-1669.

Kuigi Türgi sõjaline edu oli kõikuma lõõnud, oli ta keskaja lõpul territooriumi poolest igati ulatuslik riik. Tema territoorium ulatus Taga-Kaukaasiast, Iraanist ja Araabia poolsaarelt Aadria mereni ning Marokoni, Kirde- ja

Põhja-Aafrikast Ungarisse, Transilvaaniasse, Valahhiasse, Moldaaviasse ning Musta mere põhja- ja idarannikule. Krimmi khaaniriik, mis haaras Aasovi merd läänest ja idast, oli endiselt Türgi vasall. Must ja Aasovi meri olid nagu Türgi sisemised. Vahemere idapoolne osa oli kindlalt Türgi võimu all, mõnel määral ulatus see ka läänepoolsele osale.

Millest oli siis tingitud Türgi sõjalise loogijõu nõrgenemine oma vastaste suhtes, kaotuste tulek võitude kõrvale, kusjuures kaotused XVII saj. viimastel aastakümnetel hakkasid juba domineerima. Varasemal ajal oli Türgil olnud siiski tegemist nõrgemate vastastega ja tema sõjalise organisatsiooni loogivõimsus näitas edukat kasvu. Hilisemal ajal seisis Türgi aga vastamisi tugevamate jõududega, kelle sõjaline jõud oli kasvamas ja kes omavahel moodustasid ka koalitsioone Türgi vastu. Et sõjalist-edu tagada või vähemalt seniseid vallutusi säilitada, oleks pidanud ka Türgi sõjaline võimsus vastavalt kasvama, mida küll taotleti, kuid ei saavutatud.

See sõltus Türgi siseolukorrast. Türgi sõjalise organisatsiooni nurgakiviks oli teatavasti sõjalis-feodaalne läänisüsteem, mis omal ajal kindlustas loogivõimelise feodaalratsaväe. Kuid eriti XVI saj. 2. poolest peale läheb läänisüsteem ikka kiiremini vastu langusele. Seoses kaubalis-rahaliste suhete arenguga ja sõjasaagi vähenemisega huvitusid Türgi feodaalid üha enam oma läänide majanduslikust ekspluateerimisest, mis tõi kaasa talurahva suurema kurnamise. Samal ajal hakkasid nad kõrvale hoiduma sõjaliste kohustuste täitmisest, kus tuli elu kaalule panna ikka ohtlikumates sõdades. Ressursid, mis muidu oleks kulunud relvastatud meeste ülalpidamiseks, võidi nii endale jätta. Loomulikult püüti igati oma õigusi läänidele laiendada, esialgu pärandamisõiguse kindlustamisega ja edasiselt juba läänide eraomandiks muutmise teel, millelt ei oleks enam mingeid kohustusi riigi vastu. Mainitud läänisüsteemi languse lähemaks tagajärjeks oli feodaalratsaväe vähenemine ja ka võitlusdistsipliini langus selles. Riigivõim taotles sõ-

javäe tugevdamist janitsäride väe suurendamise teel. Palgalise väe suurendamine koos vastava relvastuse ja muu varustusega eeldas vajalikke ressursse riigivõimu käes, mille saamine eeldas aga tootmise tugevat kasvu. See võis toimuda kapitalistlike suhete eduka kasvu baasil, nii nagu see arenes eriti mõningates Lääne-Euroopa riikides. Kuid Türgi tootmisorganisatsioon jäi endiselt feodaalseks. Tööstuses valitses endiselt tsunftiline käsitöö, sel ajal kui Lääne-Euroopas oli edukalt arenemas manufaktuur. Tööstusliku tootmisorganisatsiooni mahajäämus pidurdas muidugi armee relvastuse tugevdamist ja moderniseerimist. Kuna Türgi pidevalt sõdis, langes relvastus raske koormana ta vana tootmisorganisatsiooniga majandusele. Põllumajandust rõhusid mitte üksi erakordsed riiklikud koormised, vaid ka need, mida võtsid feodaalid. See kõik viis XVI saj. 2. poolest peale põllumajanduse langusele ja paljud ning paljud talupojad laostumisele. Loomulikult kannatas ka tööstus ja kaubandus maksukoorma all.

Mis puutub riiklikku organisatsiooni, siis Türgi impeerium ei arenenud selliseks tsentraliseeritud monarhiaks, nagu need kujunesid tollal Euroopas. Osmani impeeriumi lõhestas ja nõrgestas üha enam alistatud rahvaste püüd vabanemisele ja iseseisvusele. Türgi valitsemisaparaat eesotsas sultani võimuga kaotas aeg-ajalt palju oma varasemast efektiivsusest. Maad võttis korruptsioon. Sõjaväge nõrgestas muidugi ka see, et distsipliin janitsäride hulgas hakkas langema. Kuna riik ei suutnud neile alati palka maksta, hakkasid nad lisateenistust otsima käsitöös ja kaubanduses. Puhtsõjalisest jõust hakkas janitsäride korpus kujunema ka poliitiliseks jõuks, kes püüdis oma mõju avaldada riigi valitsemisele. Nii kukutati ja hukati janitsäride osavõtul 1622.a. sultan Osman II ja 1623.a. kõrvaldati troonilt Mustafa I.

6. Talurahva ülestõusud ja
vabastusliikumised XVI
saj. lõpul ja XVII saj.
algul

Ekspluateerimise kasvu tingimustes puhkesid XVI saj. lõpul uued talurahva ülestõusud, haarates laiu alasid Väike-Aasias. Talupojad võitlesid kasvavate koormiste, sultani ametnike ja kohalike feodaalide väljapressimiste ja vägivald vastu. Üks silmapaistvamaid talurahva ülestõuse algas 1595.a. ja haaras eriti Anatoolia kesk- ja idapoolseid alasid. Sellega liitus 1598.a. ka rida väikefeodaale, kes olid jättnud oma väeteenistuskohustused täitmata või koguni deserteerinud võitlusrindelt. Üks neist, Kara Jazôdzi, tõusis 1599.a. ülestõusu juhiks. Tema võitluslipu alla kogunes ca 30 000 meest. 1601.a. sai ta aga sultani vägedelt raskesti lüüa. Haavatuna pages ta mägedesse, kus 1602.a. suri. Ülestõusu juhtimine jäi ta venna Deli Hassani ülesandeks. Võitlused sultani vägedega kestsid 1603. aastani, siis hakkas võitlusrinne lagunema. Feodaalid, kellele lubati seni- sed õigused läänidele taastada, reetsid ülestõusnud talupojad ja Deli Hassan, olles meelitatud sellest, et talle lubati provintsi valitseja koht, lõpetas omalt poolt võitluse. Järgnevalt oli ta juba sultani võimude käes ja 1605.a. hukati. Võitlus feodaalse rõhumise vastu siiski ei lõppenud. Juba 1603.aastaga algas uus tõusuperiood talurahvaliidumises. Kõige suuremaks ja ohtlikumaks, võrreldes nendega, mis olid olnud XVI saj. lõpust peale, kujunes talurahva ülestõus Kalender-oglu juhtimisel. See haaras eriti Anatoolia läänealasi Ankarast kuni Marmara ja Egeuse mereni, kuid mõju ulatus ida poolegi. Ülestõusnute arv ulatus siin umbes 30 000-ni. Kalender-oglu võitlejad said sultani vägedelt purustavalt lüüa 1608.a. suvel. Selle järel hakkas talurahva ülestõusuliikumine Anatoolias vaibuma. Kalender-oglu koos paari tuhande võitluskaaslasega pages Iraani, kus nad

tehti šahhi orjadeks. Rahva ülestõuse oli mitte üksnes Anatoolia, vaid ka mujal - eriti Balkanil, kus võitlus käis mitte ainult feodaalse rõhumise vastu, vaid ka vabanemise eest Türgi võimu alt. Muidugi polnud Türgi ainuke maa, kus tollal esines rahva ülestõuse. Kuid on kindel, et need Türgit sisemiselt nõrgestasid. A. 1610 avaldas Türgi valitsus ukaasi, milles juhiti kohalike võimude tähelepanu talurahva raskele olukorrale ja loeti vajalikuks feodaalse rõhumise pehmendamist ning väljaastumist ka liigkasuvõtjate vastu. Võib-olla, et see mõningaid tagajärgi siin ja seal ka andis, aga paraku püsisid tingimused, millest olukorra raskenemine oli tingitud, ja seepärast üksik ukaas olukorda üldiselt muuta ei suutnud.

7. T ü r g i k u l t u u r

Türgi kultuuriline areng oli tugevasti mõjustatud ametlikust ideoloogiast - islamist. Juba haridus oma iseloomult ja hariduse saamine oli sellega otseselt seotud. Koolid olid templite juures, jagunedes alg-, kesk- ja kõrgema astme koolideks. Nende ülesandeks oli ette valmistada kaadrit kirikule ja inimesi riigiteenistuseks valitseva klassi hulgast.

Kultuurialadest oli kõige enam arenenud kirjandus, mille õitseng langeb XV saj. lõpule, XVI sajandile ja XVII saj. 1. poolele. Kuid silmapaistva poeedi - šeik Ali Ašok paša elu langes XIII saj. viimastele ja XIV saj. esimestele aastakümnetele. Türgi kirjanduses domineeris luule. XV saj. lõppu ja XVI sajandit on nimetatud türgi luule kuldseks ajaks. Oma arengus seisis luule tugevasti iraani luule mõju all. Sisult vastas see kõrgemate kihtide mentaliteedile. Domineeriv koht türgi luules XV saj. lõpul ja XVI saj. oli elurõõmude ülistamisel, kusjuures selle nimekamaks esindajaks oli Iljas Revani (surm.a.1524). Ta kiitis kerget ja mugavat elu, kevadet, õõbikulaulu, lilledel ilu, armastust, veini jne. Tema laule lauldi kohvikutes ja kabaree-

des. Ta nimekamaks teoseks on "Raamat mõnudeest". Kõige silmapaistvam poet oli aga Bakō (1526-1599 või 1527-1600), õieti Mulla Mahmudi. Omal ajal oli ta Suleiman I lemmikluuletaja. Ta poeesiat iseloomustab elurõõmus sisu ja elegantne stiil. XVII saj. hakkas türgi kirjanduses domineerima satiir, mille parimaks esindajaks oli Nefi (surn. a. 1635). Ta kuulsaim töö on "Saatused hooled", milles jagas rohkesti torkeid kõrgetele riigiametnikele eesotsas suurvesiiriga. Selle eest tuli tal ka eluga maksta.

Kunstidest oli kõige enam arenenud arhitektuur, milles peaaegu langes templitele, mausoleumidele, sultani lossidele. Ehitusstiili kujunemisele avaldas olulist mõju ka alustatud rahvaste arhitektuur, eriti bütsantsi ja Iraani oma. Türki arhitektidest oli tollal kõige kuulsam Sinan, kes seisab väärikalt teiste tolle aja nimekate ehituskunstnike kõrval. Tema ehitustest on kõige kuulsamad templid "Suleimanie" Konstantinoopolis (1557) ja "Selimie" Adrianopolis (1574). Esimene neist oli pühendatud Suleiman I-le ja teine Selim II-le.

Kuna islam keelas elavolendite kujutamist, siis võttis see võimaluse sellealase maalikunsti ja ka skulptuuri arenguks. Küll aga arenes arhitektuuri huvides dekoratiivne ornamentika geomeetriliste ja taimefiguuridega. Edukalt arenesid käsikirjade illustreerimine, kalligraafia, keramika, puu-, metalli- ja kivilõige, kooti kunstipäraseid vaipu ja muid kangaid jne.

Teadus oli Türkis suhteliselt nõrgalt arenenud, vahetõttu kõige enam geograafia ja mõnel määral ka ajalugu. Kõige nimekamateks teadlasteks keskaja lõpust ja uusaja algusest olid Hadži Halifõ (1609-1657) ja Evelija Tšelebi (1611-1670 või 1681). Esimeselt pärineb kõigepealt teos "Maaailma peegel", milles antakse väärtuslikke andmeid Türki impeeriumi maade kohta (esijoones geograafilisi, aga ka muid) oma tähelepanekute ja vaatluste alusel. Tema teine teos "Sündmuste kroonika" toob andmeid rohkem kui 9500 türki, araabia, Iraani ja Kesk-Aasia autori kohta. Need and-

med pole praegugi oma väärtust kaotanud. Teine mainitud teadlastest kirjutas kümnekõitelise töö "Rännu raamat", mis sisaldab reisi kirjeldusi Euroopast, Aasiast ja Aafrikast.

Mis puutub ajaloesse, siis seda käsitleti kroonikate kujul, kus peatähelepanu pöörati poliitilistele ja sõjalistele sündmustele, sultanite tegudele ja kirikuasjadele.

R a s k e m a t e n i m e d e h ä ä l d a -
m i n e

<u>Kirjutamine ladina- sriftis</u>	<u>Häälamine</u>	<u>Venekeelsed vasted</u>
Fujian	futsjen	фуцзянь
Gu Yanwu	ku janu	Гу Янь-у
Guangdong	kuangtung	Гуандун
Gu Xiancheng	ku sjants'heng	Гу Сяньчэн
Hangzhou	hangts'ou	Хан чжоу
Hu Weiyong	hu vejung	Ху Вэй-ун
Jiangxi	tsiangsi	Цзянси
Jin	tsin	Цзинь
Jingdezhen	tsingte tsen	Цзиндэчжэнь
Li Zhi	li ts'i	Ли чжи
Li Zicheng	li tsit'sheng	Ли Цычэн
Liaodong	ljautung	Ляодун
Li Shizheng	li sit'seng	Ли Шичэн
Luo Guangzhong	luo kuangts'ung	Ло Гуанчжун
Qing	tshing	Цин
Shi Nai'an	si najan	Ши Найань
Shandong	šantung	Шаньдун
Shenxi	šensi	Шеньси
Sichuan	s'ots'huan	Сычуань
Songjiang	sungts'iang	Сунцзян
Song Yingxing	sung jingsing	Сун Ин-син Сучжоу
Suchou	suts'ou	Сучжоу
Zhang Xianzhong	ts'ang sjan ts'ung	Чжан Сяньчжун
Zheng He	ts'eng he	Чжен Хэ
Zhu Yuanzhang	ts'u juants'ang	Чжу Юань-чжан
Tang Xianzu	tang sjantsu	Тан Сянь-цзу
Wang Yangming	uang jangming	Ван Ян-минг
Wu Sangui	u sankui	У Сань-гуй
Wu Chengen	u tsengen	У Чэн-энь

Wu kong	u kung	У-кун
Wang Shizhang	uang s'its'ang	Ван Ши-чжан
Wuxi	usi	Уси
Xu Guangqi	sju kuangtshi	Сюй Гуан-ци
Yonglo	jungluo	Юнгло
Yunnan	jünnan	Юньнань

I. MARKSISMI-LÉNINISMI KLASSIKUD

Архив Маркса и Энгельса. т. VI.

K. Marx ja F. Engels. Valitud teosed. I kd. Tln., 1957.

II. MUU KIRJANDUS

a. Venekeelne

А н т о н о в а К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556-1605 гг.), М., 1952.

А щ е н к о в Е.А. Архитектура Китая. М., 1959.

Бабур-наме. Записки Бабура. Т., 1958.

Б о к т а н и н А.А. Китай и страны южных морей в XIV-XVI вв. М., 1968.

Всемирная история. т. III, IV. М., 1957, 1958.

З а х о д е р Б.Н. История восточного средневековья. М. 1944.

И в а н о в М.С. Очерки Историй Ирана. М. 1952.

Изобразительное искусство Китая. М., 1958.

История Индии в средние века. М., 1968.

История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.

История Китая. М., 1974.

История Корей. т. I М., 1960.

История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968.

История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.

Китайская литература. М., 1959.

К о н р а д Н.П. Запад и Восток. М., 1966.

Краткая всемирная история. т. I. М., 1966.

Л а п и н а З.Г. Политическая борьба в средневековом Китае. М., 1970.

- Л у н и я Б.Н. История индийской культуры. М., 1960.
Н о в и ч е в А.Д. История Турции. т. I. Л., 1963.
Н о в и ч е в А.Д. Турция. М., 1965.
Н э р у Дж. Взгляд на всемирную историю. т.I. М., 1975.
Очерки истории Китая. М., 1959.
С и н г Н.К., Б а н е р д ж и А.Е. История Индии. М.,
1954.
Советская Историческая Энциклопедия т. I-16. М., 1961-76.

В. Бeati- ja muukeelne

- Бeati Nõukogude Entsüklopeedia. 1.-8. kd. Tln., 1968-1976.
Б р к е с , Е. Geschichte Chinas. Berlin, 1957.
Weltgeschichte in Daten. Berlin, 1965.

S i s u k o r d

I. Mingi impeerium. Vastuolude teravnemine selles ja talurahvasõda XVII saj. 2. veerandil	3
II. Korea võitlus Jaapani ja Mandžu anastajate vastu	28
III. Jaapani ühendamine	31
IV. India XVI saj. ja XVII saj. 1. poolel	37
V. Iraani feodaalriik XVI saj. ja XVII saj. 1. poolel	47
VI. Osmani impeerium XVI saj. ja XVII saj. 1. poolel	56
VII. Raskemate nimede hääldamine	73
VIII. Kasutatud kirjandust	75

Яан К о н к с. СРЕДНИЕ ВЕКА СТРАН АЗИИ И АФРИКИ III.
На эстонском языке. Тартуский государственный универси-
тет. ЭССР, г. Тарту, ул. Кликкооли, 18.
Vastutav toimetaja O. Klaassen. Korrektor V. Lang. Pal-
jundamisele antud 25.10.1977. Botaatoripaber 30x42 1/4.
Trükipoognaid 5,0. Tingtrükipoognaid 4,65. Arveatuspoog-
naid 4,08. Trükiarv 300. MB 05492. TRÜ trükikoda, ENSV,
Tartu, Palseni t. 14. Tell. nr. 1312. Hind 15 kop.